

MB

19.510

MB
19510

NAGY MAGYAR ÍRÓK

GÁLOS REZSŐ

MIKES KELEMEN

MŰVELT NÉP KÖNYVKIADÓ

GÁLOS REZSŐ:

MIKES KELEMEN

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

GÁLOS REZSŐ

MIKES KELEMEN

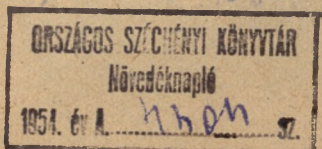

MŰVELT NÉP KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 1954

Lektorok:
KÖPECZI BÉLA
SZAUDER JÓZSEF

MB 19. 510

A kiadásért felel: a Művelt Nép Könyvkiadó igazgatója Felelős szerkesztő: Lendvai Pálné
Műszaki vezető: Löblin Imre Címlapot tervezte: Végh Gusztáv
Kézirat beérkezett: 1954. I. 26. Példányszám: 3000. Imprimálva: 1354. III. 2.
Terjedelm: 8.75 (A/5) iv + 1 tábla
Ez a könyv a MNOSZ 5601-50 Á és 5602-50 A szerint készült

Budapesti Szikra Nyomda. V., Honvéd-utca 10. (16962) Felelős vezető: Longyel Lajos igazgató.

A hadjárat, amely Buda visszafoglalása után hazánkból a törököt végképpen kiűzte, nem hozta meg népünk igazi fölszabadulását. A Habsburg-uralom, minthogy Nyugat-Európában mindinkább talajt veszített, hazánk felé nyujtotta ki csápjait. A gyarmat szerepét szánta Magyarországnak. A katolikus reakcióval karöltve egyre fokozottabb elnyomással, mind türhetlenebb állapotokat teremtett. Az ország földarabcltságát továbbra is megtartotta, megakadályozta a gazdasági élet egyesítését, az ipar kialakulását és vele a polgári-nemzeti fejlődés kibontakozását.

A gyarmati kizsákmányolás főképpen a jobbágyságot sujtotta, amelyet a birtokos nemesség amúgy is kiszipolyozott, kifosztott, s amely eddig is állati sorban tengődött. A végig sarcolt nép nyomorát a szörnyű hadiadón, a vámokon, a katonászkodáson kívül még az adókivetés körül és egyébütt elkövetett hivatali visszaélések is fokozták. — De az uralkodó osztály is a maga bőrén tapasztalta a gyarmatosítás veszedelmeit. Gazdasági érdekeit nem ok nélkül féltette, s ezenfelül meg kellett érnie politikai hatalmának teljes kisemmizését is. Az elkeseredéssel együtt nőttön-nőtt a Habsburg-gyűlölet és vele erősödött az ellenállás.

A nemesség nem mert szembezállni a zsarnoki hatalommal, a jobbágység vette kezébe a függetlenség zászlaját. A sok szenvedés, sanyarúság már 1695 óta állandó mozgolódást, forrongást teremtett soraikban. Egymásután lobbant fel a fölkelés lángja majd a Dunántúl (Veszprémben és Kőszegen), majd a Duna—Tisza-közén; végül Erdélyben csapott magasra. A kitörések jelezték, hogy országszerte mindenütt morajlik. Bujdosó szegénylegények, volt végvári katonák, türhetetlen sorsukból menekülő jobbágyok gyülekeztek itt is, amott is, és szíftották egy készülő parasztháború tüzet. Az agyongyötört parasztságot és a velük tartó nincstelen kisnemességet forradalmi láz járta át.

A jobbágység forradalmi törekvéseinek és az uralkodó osztály fokozódó ellenállásának összetalálkozására megteremtette a lehetőséget egy, a közös ellenség ellen kigyúló nemzeti szabadságharcnak. Csak a vezető hiányzott hozzá. Mérhetetlen hazaszereget, önzetlen elgondolás és merész elhatározás kellett ahhoz,

hogy valaki a megindítandó nagy harc élére álljon és a hatalmas jobbágytömegekkel a szabadság ügyét diadalra vigye. Kimagasló egyéniségével, nagyszerű adottságaival erre volt elhivatva múltunknak egyik legfenségesebb, legdicsebb alakja, II. Rákóczi Ferenc.

A parasztmozgalmak folyamatában a fordulatot az ő birtokain, 1702,3-ban érlelődő parasztfelkelés hozta meg, amelynek élén a tarpai jobbágy, Esze Tamás és Kis Albert állottak. Maguk a javarészt erdőkben és hegyekben rejtőzködő fökelők gondoltak Rákóczira. 1703 koratavaszán elküldtek Lengyelországba egy Blge László nevű embert és egy orosz papot, megtudakolni, hogy él-e még. A két követ hosszas bolyongás után Brézánban talált rá. „Előadták nekem — írja Emlékirataiban Rákóczi — a népnek végső nyomorát, a kétségbeesést, amely arra sürgeti őket, hogy fegyvert fogjanak — ha állapotukat megszanom és bármiféle segítséget ígérek nekik.” Kérték, hogy jöjjön haza és álljon az élükre. És Rákóczi 1703 május 6-án kiadta brezáni kiáltványát, s egy nagyon esős nap estéjén elindult „a szegénység teljes nyomorúságának megváltására — a képtelenül hatalmaskodó, zaklató, adóztató, jószágainkat foglaló és fogyasztó, becsületünket taposó, sönkat, kenyerünket elvevő, életünkön uralkodó és kegyetlenkedő birodalom ellen — édes hazánkért, nemzetünkért, régi szabadságunkért.” Igazi nagyságához tartozik annak fölismerése, hogy szabadságunk kivívását nem lehet a szegénynép, a jobbágy-ság szociális helyzetének megváltoztatásától elválasztani.

Kezdetlegesen fölszerelt, harcban gyakorlatlan tömeg volt az, amellyel csatáira indult. Mégis, egyik sikert a másik után érte el. Tokaj várának bevételétől, híres és merész tiszai átke-léséig győzelmei az uralkodó osztályból is (amely kezdetben a némettől is tartott, a népmozgalomtól is reszketett) igen sokat vontak zászlai alá.

Erdélyben is érzett a harcok szele. A megijedt császári tábor-nok, Rabutin, több főurat megbízott a székelyek toborzásával, köztük a háromszéki főkapitányt, Mikes Mihályt is, akit Rákóczi utóbb „könnyelmű és hiszékenyszellemű embernek” nevezett. Mikes Mihályt a kurucok elfogták és Miskolcra vitték Rákóczi-hoz; Mikes önként ott is maradt, és a fejedelemnek hosszú időre egyik kedves, bennfentes embere lett. Általa és a vele egyidőben foglyulesett Pekry Lőrinc által hamarosan az erdélyi főnemesek nagy csoportja is csatlakozott Rákóczihoz és egy, Gyulafehér-várt, a fejedelmek régi székhelyén tartott rendi gyűlés már 1704-ben fejedelemmé választotta. A hírt követség vitte meg neki, amelyet Mikes Mihály vezetett. Erdélynek akkor két élő fejedelme is volt. Az egyik a száműzetésben élő Thököly Imre,

a másik II. Apafi Mihály, aki lemondott trónjáról és azt eladta Lipót császárnak. Apafiról tehát szó sem lehetett. Ha Thökölyt erősítik meg a fejedelemségben, ez nagyon erős török befolyást jelentett volna: a rendek egyhangúlag választották meg II. Rákóczi Ferencet.

A fejedelmi méltóságba csak 1707 tavaszán, Marosvásárhelyt iktattatta be magát — ez volt az utolsó erdélyi fejedelem-beiktatás — s ez alkalomból udvartartását is megszervezte. Ezután Kolozsvárra ment, és húsvét másodnapján ott avatta föl a száz nemes úrfiból álló Nemesi Társaságot, hogy az ő segítségükkel is az „ausztriai kegyetlen birodalom által eltaposott régi, dicsőséges magyar nemzetnek hajdani boldog állapotát helyreállítsa.” Belőlük akart megbízható tiszteket faragni, finomabb műveltség megszerzésére biztatta őket. Jól látta és ismerte a magyar nemesség elmaradottságát. Emlékrataiban is emlegeti, hogy erkölcsük nem nagyon csiszoltak, és a tudományokban is járatlanok. A Nemesi Társaság megalakításával ezen is segíteni akart.

Jól megválogatta a maga közvetlen környezetét is. Az ekkor, Kolozsvárt udvartartásába került ifjak sorában van Mikes Mihálynak atyafiságából egy távolabbi unokaöccs, Mikes Kelemen. Bizonyára nagybátyja közbenjárására került Rákóczi környezetébe, ott is maradt a fejedelem haláláig. A sors változásai közben sohasem ingott meg, rendületlenül kitartott gazdája mellett, mert senki nála jobban nem látta emberi nagyságát. Jól alkalmazhatjuk rá — és senkire jobban — a fejedelem Emlékiratának szavalt: „Nem tudnám kifejezni a szeretetnek, hűségnek, állhatatosságnak, odaadásnak azokat a jeleit, amelyeket — kaptam.” Rákóczi arra a kevés nemesemberre érti e mondatát, akik mellette végig kitartottak. Közülük is haláláig a leg-hűségesebb hive Mikes Kelemen volt.

I.

RÁKÓCZI MELLETT

MIKES GYERMEKKORA

Írónk édesapját, a zágoni Mikes Pált már akkor ott találjuk Thököly Imre fölkelő erdélyi hívei között, mikor a fölkelő vezér 1690 augusztus 15-én a töröcsvári szoroson át váratlanul Erdélybe tört és a zernyesti csatában szétverte a meglepett császári hadvezérnek, Haislernak seregét. Harcosaihoz a székelyek is csatlakoztak és Mikes Pál ettől fogva Thököly Imre híve maradt. Részt vett a keresztzségi fejedelemválasztó országgyűlésen, ott volt a fejedelem beiktatásán, és vele menekült a német túlerő elől Havasalföldre is. Innen, Ploestiből küldte be őt Thököly katonákkal Háromszékre, hogy ott az árulókon álljon bosszút: akinek házánál németeket talál, azt ölesse meg. A megyében azonban két ezrednyi német katonaság volt, emiatt Mikes nem tudott az utasításnak eleget tenni. Délnek fordult tehát, falujába, Zágonba, ott régi ellenségeit és vetélytársait, a Jankócsalád férfitagjait katonáival felkoncoltatta, úgy tért vissza Havasalföldre. Bukarestben magának a vajdának volt a vendége. Itt valami olyanféle tapasztalatokat szerzett, hogy a vajda Thököly hátamögött a császáriakkal cimborál. Ezt megírogatta gazdájának. A vajda azonban elfogatta leveleit, egy éjtszaka őt magát is, és azontúl Mikes Pálnak nyoma veszett. — A történetíró Cserei Mihály később úgy hallotta, hogy a vajda kiszolgáltatta őt a császári parancsnoknak. Fogarasba vitték, ott szörnyű kínzásokkal megölték. Előbb a két szemét tolták ki, azután mindennap egy-egy lába- és kezeujját vagdosták le, végül is egész testét megsütötték és éjtszaka eltemették. — Cserei elbeszélése nem hiteles. Mendemondát írt meg, lehet, hogy elfogultságból ki is színezte a híreket, mert a Mikesekkel nem élt jólában: „Mikes Mihály — írja másutt — familiástul soha nem szerette az én familiámat.”

1690 augusztusában, éppen azidőtájt, mikor Mikes Pál Thökölyhez állt, született Zágonban fia, Kelemen, a *Törökországi levelek* írója, aki e szerint apját nem is ismerte. Anyja, Torma Éva, 8—10 évi özvegység után Boér Ferenchez ment férjhez, s

az ő kedvéért és kívánságára — a Mikesek és ő is, reformátusok voltak — fiával együtt áttért a katolikus hitre. Boér Somlyóvár kapitánya volt, de a várat átadta a kurucoknak, maga is Rákóczihoz pártolt és részt vett Rákóczi csatáiban.

Mikes Kelemen tehát nemesi származás volt, jómódú, birtokos család gyermeke. Milyen volt a környezete? 1700 körül egy olyan gazdag, de mégiscsak falusi, székely nemesnek a műveltsége, amilyen Mikes nevelőapja volt, alig különbözött jobbágyaléttól. A kalendárium és néhány népkönyv az olvasmányuk. (Mikes a *Hét bölcsék könyvét* és a *Nagy Sándor históriáját* emlegeti közülük.) Vadászat, ivás és kártyázás a fő időtöltésük, egymáshoz járnak mulatozni, lakomákra, amilyeneket részletesen egy másik erdélyi író, Apor Péter írt le. Boér Ferencnek, később Torda megye főispánjának életmódja is aligha volt más. Mikes késő öregkorában írogat gyermekkorának egy-két emlékééről is: „jól jutnak eszébe” első játéka. Leveleiben elemlegeti a zágoni bírót, sőt a zágoni sört is, és fölcsendülnek benne egy tréfás gyermekversike ritmusai is:

És kívánok jóéjtszakát,
És a mellé kevés bolhát,
Édes-kevés álomlátást,
És holnapra fölvirradást.

Ami hazulról legjobban megmaradt benne, az székelysége. Tájszólása, szokásai, eszejárása alig változtak félszázad alatt. Pedig korán elszakadt hazulról, s azontúl már csak harminc esztendő múlva egyszer látta a zágoni havasokat. Székely dialektusát külön nyelvnek tekinti, maga mondja egyízben, hogy egy spanyol vallásos munkát *székely* nyelvre fordít. Rákóczi halála után, nagy bánatában is egyetlen jó perce van: végre visszabújhathat *székely* köntösébe. „Eddig csak belsőképpen voltam magyar vagy székely, — mondja — de most már külsőképpen is, mert huszonkét esztendő múltán ma tettem le a francia köntöst.” Belsőképpen: sokirányú érdeklődés, fürge elevenség, pajzán jókedély párosodnak benne a nyelvben, viseletben és szokásokban élő hagyományok szeretetével. Sok új ismeretet szítt föl magába, hiszen ezekkel ritka változatosságú életsorsa már ifjúkorában gazdagon elárasztja. Hatással volt rá a jezsuiták reakciós eszmévilága. Volt Rákóczi udvari embere. Léha lengyel kastélyos mágánások zajos mulatozásainak szemlélője. Volt tengeri viharokban veszélyeztetett életű, menekülő, rettegő utas. A virágkorát már túlélte francia abszolutizmus udvari életének részese. Török szertartások és szokások különösségei mint egy tőle idegen színjáték játszódtak le előtte. És átélte Rodostóban a hazátlanság minden

lelketölő érzését. Mégis haláláig megőrzött bizonyos székely sajátságokat és kis, szűkebb hazájához való rendületlen szeretetet, hűséges ragaszkodást.

Ez a székelynek termett, annak maradt ember éppen a legfogékonyabb korban, iskolás éveiben került az egyházi reakciónak, a jezsuiták nevelésének céltudatos és erőszakos hatása alá. Nevelőapja kívánsága teljesedett, mikor Mikes Kolozsvárra megy, a jezsuiták kollégiumába, elhelyezésre pedig nemesi konviktusukba. A kolozsvári jezsuiták szellemükben és nevelési módszereikben lényegében követték a rend általános módszereit, Rákóczi szabadságharca azonban mégsem vonult el nyomtalanul a kolozsvári rendház fölött. Az a tény, hogy például a kolozsvári jezsuiták Rákóczit diadalkapuvál akarták fogadni, arra mutat, hogy, ha csak árnyalatilag is, de megcsapta a rendház ódon falait az élet szabad levegője. Ami iskolai nevelésben és oktatásban Mikesnek része volt, azt mind itt kapta. Lehet, hogy már az előkészítő osztályt is itt járta, de legkésőbbben az 1701/2. iskolai évre bizonyosan idekerült kisdiáknak, mint hivatalosan nevezték: parvistának. Mert 1702-ben már iskolai színielőadásban is szerepel, még hozzá leányszerepben. Egy Mátyás király házasságáról szóló darabban Podjebrád Katalint, az ifjú Mátyás jegyesét személyesítette meg. Mindenesetre nagyobbfajta szerep volt, sok tanulással járt. Tudjuk, hogy a jezsuiták a szerepek kiosztásában a fiúk hozzátartozóira is figyelemmel voltak. Mikes Mihály nagy tekintélyére vall, hogy Kelemen ilyen jelentékeny szerepet kapott, és Kelemen észére, hogy ekkora szerepet meg tudott tanulni.

Mint afféle gazdag nemesember fiát, „kétfeléeresztős”, cifra fából való, vasveretekkel is ékes hintó vitte be évről-évre Kolozsvárra. Diszes ládában volt a holmija, s mert hosszú volt az út Háromszék déli szögletétől Kolozsvárra, „az első ülésben, pokrócokon ott volt a fazék káposzta; sültet, cipót hordoztak, palackban bort.” Legalábbis így írja le idősebb író társa, Apor Péter, a gazdag nemesek akkori utazását. Feljegyzéseiből ismerjük a korabeli kolozsvári diákok szegényes életkörülményeit is. Négy-öt rendben egymás fölött helyezték el ágyaikat, s az ellátásuk sem volt kielégítő. A városból hordták nagy fazekakban a főtt ételt, aszerint, hogy a jobbmódú városi nemesek hogyan adakoztak. A gazdagabb úrfiak azonban a jezsuita atyák asztalánál ettek. „Ott rendszerint 5—6 tál éték volt, noha ritkán öt, többször hét.” Bőséges reggeli, uzsonna is kijárt, az uzsonnához „bort is adtának, úgy, hogy egyszer legalább kiki jól ihatott, némelykor kétszer is; ezeknek asztalánál éték után gyümölcsöt is adtának bé.” Nyáron a vacsorát is egy szép, nagy, öreg nyáriház tornácán fo-

gyasztották. Az „úrflak” hús magyar forintokért inast is tart-
hattak, nyáridőben aludni a hús kerti faházba mehetek. Labda,
tekepálya volt rendelkezésükre, májusi üdülónapjaikra „estve tü-
zesszerszámokat (tüzijátékot) csináltak az akkori fejedelem
németjei, még apró rézágyúk is voltak”.

Mikes Mihály rokonának, Boér Ferenc (későbbi Huszár
báró) neveltfiának tehát jó sora volt. A tanulásban talán azért
nem kellett vele kivételt tenni, mert jó esze volt, rengeteg írásá-
ból gondoljuk, hogy szorgalom is volt benne.

A jezsuita iskola modoros nevelése pár esztendő alatt az
imént még református fiún sokat változtatott. A tanulnivalók
gerince Cicero. Minden osztályban olvassák műveit és éppen
leveleit kettőben is: az alsóbb osztályokban könnyebb leveleivel
kezdik, a mondattaniban barátaihoz és testvéréhez írt komolyabb
leveleivel folytatják. Ezekben tanultak ragozni, szavalni, fogal-
mazni, ezekből alakult bennük a nemesi közélet nyelve. Ez utób-
binak Mikes nem sok hasznát vette, latin ismeretét általában
nem sokra becsülte. Hanem annak van némi jelentősége, hogy
a levélforma és annak belső közvetlensége iránt korán fejlő-
dött érzéke.

A népkönyveket a jezsuitáktól kapott olvasnivalók váltot-
ták föl. Hagyomány volt, hogy a rend tagja ne olvasson mást,
csak jezsuita író könyvét. A tanulók kezébe sem igen adtak mást.
Nagy változatosság volt, ha szünetnapokon műveltségük fejlesztésére
verseket fejtegettek nekik, szabályokat gyakoroltak az
ódáról, elégiáról, vagy néha történeteket olvastak, régiségtant
ismertettek; de még ilyeneknél is vigyáztak, hogy csak jezsuita
szerzők munkáira támaszkodjanak. Így sikerült a tanulók
előtt megnyíló távlatot egyszínűvé festeni. A teret azután e
már korlátozott távlaton belül betöltötte a 17. század reakciós
szelleme. Az ellenreformáció világáé, a katolikus visszahatásé,
tele más felekezetek gyűlöletével, tele az egyház hatalomvágyá-
val. Működésük, leginkább azért, mert a tanításon túl bele-
nyúltak a társadalom életébe is, keresték a főnemesség és álta-
lában a gazdag nagyurak barátságát, és ezen az úton a politikát
is irányítani kezdték, egyre szélesebb teret foglalt el, egyre el-
lenszenvesebb lett. Maga Rákóczi Ferenc is sokszor kikelt elle-
nük és Magyarországról ki is üzette őket. (Jellemző, hogy eb-
ben a *nemesi szabadság* megsértését látták, nemesi kiváltságaikra
hivatkoztak, mert sokan voltak köztük nemesi származásúak.)
Utóbb II. József császár a rend eltörlését avval is igyekezett nép-
szerűbbé tenni, hogy Habsburg létére Rákóczi példájára is hivat-
kozott.

A burkolt társadalmi és politikai célok határozták körül a je-

zsuita nevelés világát. Ebben a légkörben nőtt Mikes Kelemen: nem meglepő, hogy a fogékony serdülő kor 6—7 esztendejében szerzett s mélyen belevésődött benyomásoknak sokáig érezhető volt a hatása. A faluról jött székely nemes ifjú fejlődő tudata elsőnek a 17. század reakciós és vallásos hagyományait ismerte meg, és szíttá akaratlanul magába. Ezeknek és a terjedő fölvilágosodásnak határán élt és alkotott. Hogy a haladás friss szelleme csak későre érintette, annak oka ebben rejlik. A jezsuiták évszázados, bevált módszerükkel igyekeztek őt is elrekeszteni attól, hogy a haladás gondolataival találkozzék. Elérték, hogy neki csak a vallásosság jelentette a műveltséget, s csak az ment előtte művelt ember számba, aki vallásos munkákat olvasott. Érdekes fordulata a sorsnak, hogy mégis a világi irodalomnak lett emlékezetes művelője: túlnőtt önmagán.

Iskoláinak utolsó esztendejében lehetett. A fejedelemnél nagyon bennfentes nagybátyja, Mikes Mihály, gondolt rá, mikor Rákóczi a Nemesi Társaságot és a maga környezetét megszervezte. Kelemen az ő támogatásával jutott, még az iskolai év befejezte előtt, a fejedelem udvartartásába, hogy onnan soha többé el ne távozzék. Jóval később, 1720-ban, mikor már a száműzetés kenyerén osztozott társaival, édesanyja a szabadságharcot eláruló Károlyi Sándorhoz, majd ennek feleségéhez fordult, hogy fiának eszközöljenek ki kegyelmet és engedélyt a hazatérésre — azt írja kérvényében, hogy az iskolából híre és akarata ellen, távollétében vették ki fiát Rákóczi mellé „inasságra”. Három évvel utóbb ezt hangoztatja Boér József is, mikor az uralkodóhoz intézett folyamodványában Mikes anyai birtokait kéri adományul. A „hűtlen” Rákóczi mellé az iskolából, tanulmányai megszakításával vitték el a fiút. — Persze, ezt nem kell nagyon komolyan venni, volt benne alkalmazkodó, a viszonyok változásával megalkuvó túlzás is. A családnak is nagy öröm volt, hogy a fiú bejutott a fejedelem udvartartásába, Rákóczi közelébe. Anyja az akkor 16—17 esztendősi fiút tizenkétéves gyermeknek mondja: evvel is a történeteket szépitgeti. Az azonban igaz lehet, hogy Mikes még nem fejezte be kollégiumi tanulmányait.

A FEJEDELMI UDVARBAN

Milyen szolgálatra került Mikes a fejedelemhez? Származása szerint bizvást beillett a Nemesi Társaságba, de talán koránál fogva még nem. Nem is szánták hadi pályára. Anyjától tudjuk, hogy „inasnak” vitték a fejedelemhez, afféle kisebb tennivalókat intéző nemesapródnak. Csak az év fordulójával lesz „belső” inas. Akkor ugyanis — Rákóczi ezt a szokást honosította meg — az udvari szolgálatban lévők valamennyien elbúcsúztak gazdájuktól, megkövették évközben elkövetett hibáikért és jóakarátát kérték. A fejedelem az új esztendőre (1708) legtöbbjüket újra kinevezte. Akivel nem volt megelégedve, azt beosztotta valamelyik ezredébe. Ekkor lett Mikes „bejáró”, igazában ekkor jut közvetlenül a fejedelem mellé. Ezért kap franciás formaruhát is. Fogarasi István, a kamarás rendeli el: „— és Mikesnek libériájukra való posztójukat kiadja kegyelmed, hogy mentől hamarabb megcsináltathassák. Már ő felsége kegyelmességéből — bejárók.” Fontosabb szerepe persze így sem volt. Jól illik rá a *belső inas* elnevezés, ebből tennivalóit gondolhatjuk. További előhaladásáról nem is tudunk részleteket, csak azt látjuk, hogy a fejedelemnek mindvégig a legkedvesebb emberel közé tartozott. Mikor Rákóczi Danckában hajóra száll, a három kiválasztott ember között van, akik őt Angliába kísérik. Franciaországban is, másokkal váltakozva, állandóan körötte teljesít szolgálatot. Rodostóban főkamarása lett. Titkára, írásbeli vagy meghittebb ügyeinek intézője sohasem volt, országos terveibe sohasem avatta. Rodostó előtt aligha étkezett rendszeresen asztalánál. De ott élt a szertartásos udvarban, és az udvari élet hatását nem kerülhette el, egyéniségére az is ráütötte bélyegét.

Ízig-vérig sohasem lett igazi udvari ember. De a fejedelmi udvartartás életrendje és a környezet magatartása kiformálták benne mindazokat a tulajdonságokat, amelyek egyéniségével megfértek. Tudomást kellett vennie arról a távolságról, amely az udvartartás és a fejedelem között mindvégig megvolt. Az udvartartásnak Rákóczi szabályzatot készített, mindenkinek meg-

jelölte a hatáskörét, amelyet túl nem léphetett. Bizalmaskodásra nem nyílt alkalom. Kissé közvetlenebb volt a társalgás az étkezéseknél, de itt mélyebbreható dolgokról aligha esett szó. Mikes maga is csak egyetlen bensőségebb beszélgetésről emlékezik leveleiben, ezt is csak akkor írja meg, mikor a fejedelem már nem él, mikor már csak Rákóczi Józsefről jut eszébe — Rákóczi Ferenc, az ő Rákóczija. Általában azonban az udvari életet külsőségek irányították.

A legjellemzőbb külsőség a szabályokba merevített szokás, az etikett, a konvenció. A szokás tisztelete, miként a hagyományé, Mikesben is mélyen, bár nem mereven él. Tréfásan emlegeti nénjének, hogy „az udvarnál még a köszvény is szokást csinál”, de komolyan is inti őt: „mi pedig, édes néném ne kövessük az iskolabéli szokásokat, hanem a keresztényi szokást, amely meg egyezik az *udvari* szokással”. — „Csak a bévett szokást kell követni”, mondja másutt. Az udvari életbe éli bele magát és Rákóczira gondol, mikor azt mondja: „Valami főrenden való emberek itt nincsenek, akikhez mehetnénk” — ez a többszám: az udvar. Udvari szokás a hallgatagsága is. Ellentétben a magányt kedvelő Rákóczival, nagyon szereti a társaságot. De ez a vigkedélyű, nevetésre, sok-sok nevetésre termett, kövér ember, aki leveleiben rengeteget mesél, cseveg — rengeteget hallgat is: az udvari élet belső dolgairól pl. soha sincsen mondanivalója. Olyanformának tetszik ez, mint mikor egy kitűnő társalgó cseveg, mesél, sőt szórakoztatásul pletykálgodik is azért, hogy ezzel eltakarja mindazt, amit nem akar, vagy nem illik elmondani.

Az udvari élet teljes hatásában — minden kényszerű, sőt hazug formájában — persze akkor mutatkozott meg előtte legjobban, mikor XIV. Lajos udvarának életét látta. Nagy út volt, amelyet a székely falusi „úrfi” addig is megtett. Az erdélyi udvartartásban mégis csak hasonszőrű pajtások között volt, s az erdélyi fejedelmi udvarnak megvoltak a maga szertartási hagyományai. Rákóczi Ferenc például maga is súlyt helyezett rá, hogy fejedelmi beiktatása a régi hagyományok formájában menjen végbe, — néhány külsőségen, formadolgon kívül alig érezhette Mikes a „szokások” különbözőségét akkor is, mikor Rákóczi az ónodi országgyűlés után szertartásosan fogadta Wiszniowiecki hercegnő látogatását, mikor az orosz és lengyel követek tiszteletére nagy céció van, vagy éppen kedvese, Sieniawska hercegnő jelenik meg vendégül. Igazi nagy udvari életet Mikes csak Lengyelországban lát. Ott merevednek a formaságok a wiszocskai „tündérkastélyban”, Jaroszlavlban, az orosz cári pár, a lengyel király ebédjein, Radziwill herceg vagy a lengyel főurak hivatalos lakomáin és mulatozásain, a cárné udvarhölgyeinek lako-

dalmán. Ezek ragadják ki régi szemléletéből és raknak rá nemzetközi udvari mázat, amellyel utóbb a „királyi nagy fölkelés” formaságain sem kacag már, komolyan tudja venni a modoros dőreségeket. Megértjük, hogy az udvari ember nyájassága szól a néninek is. Bármilyen közvetlen hangjuk van is a leveleknek, megérik rajtuk a „szokás” tisztelete is. Pajkosan és melegen, játékos és bohó szeretettel írja őket, székely észjárás vegyül bennük francia szellemességgel, és mégis, ebben is van valami csináltság, valami „udvari” udvariasság, keresettség, mert hiszen a néni — nincsen. És udvari önérzet a „nemesség kötelez” Mikestől is hangoztatott elve, amely a székely nemesember rártart becsületérvésével egy.

Mindezt azonban nem szabad túloznunk, vagy kiéleznünk. Mikes nem született udvari embernek. Csak hivatásából következett, hogy átvette a szokásokat, eleinte, mert a fejedelem és az udvari rendtartás kívánta, utóbb, mert külföldi élményeiben mindenütt azoknak uralmát látta. Leginkább pedig azért, mert a szokásokhoz, hagyományokhoz való ragaszkodást a jezsuitáknál megtanulta. Korántsem viselte azonban az udvari ember egyéniséget megtagadó álarcát, nem volt cselszövő, ravaszkodó, haszonleső vagy álszenteskedő. Beleélte magát a szertartásokba, olyan világban élt, amelyben egy nagyvonalú, de az élet kisebb részleteiben is megkívánt konvenció volt az egyetlen életforma, és ez a tapasztalata bizonyos mértékig hagyott rajta — külsőségeken mindenütt, de belsőleg is — egy kis mázat.

A fejedelem, majd Rákóczi József halála után igyekezett ettől szabadulni. Ruházkodásán kezdte, és az, hogy magára maradt, segítette a többiekben is. Kimosolygott újból a székely. Nagyon kedvesen hat, mikor öregkorában már azt sem tudja, hogy nőknek nem illik a korát kérdezni. Régóta nem volt akkor már körülötte udvari élet, sőt társaság sem. Elmúlt az udvari élet hatása is.

Mikor Rákóczi mellé került — egyikük sem tudta, hogy távoli atyafiak is — Rákóczi diadalainak és hatalmának tetőpontján volt. Már nemcsak az ország leggazdagabb főnemese (aki meglátta a szegényembert és fölkarolta a jobbágyság sorsát), hanem Erdély és a szövetséges rendek vezérlő fejedelme. Udvarában ott tartózkodott XIV. Lajos követe, és egymást váltogatták az orosz követek is. Mindenüvé, a szécsényi, marosvásárhelyi, egész udvartartásával vonult föl, de kíséretét táborozásaira ónodi országgyűlésekre is magával vitte. Kíséretében voltak ünnepi bevonulásain is, Munkácson, Patakon vagy Kassán — Mikesnek nem egy nagy élményben volt része. Ezek során Kassán megint láthatta a Mátyásról szóló színdarabot, amelyben egykor

maga is szerepelt. Ezúttal Rákóczi is ott volt, három óránál tovább ott mulatott, jegyzi föl egyik titkára. Talán innen maradt Mikes emlékében a „komédiákban lévő királyság”, és mondja utóbb, hogy „két, három óráig tart a komédia, a királyság sem megyen tovább”.

A szabadság ügye azonban hamarosan szomorú fordulat elé került. A függetlenségi harc lendülete az első, nagy sikerek után kezdett megtorpanni. A népi, plebejus vezérek helyébe mindinkább a csatlakozott nemesség nyomult. Jobbágyok és urak kezdtek meghasonlani. A nemesek közül egyre többen hagyták cserben, sőt árulták el a fejedelmet, az egykori szegénylegényeket egyre növekvő nyugtalanság fogta el. Belső válság jelenségei mutatkoztak s ezek hanyatlás felé sodorták a szabadságharc ügyét.

Mikesnek az udvar formákhoz kötött, zárt életéből kevés közvetlen kapcsolata lehetett a népi mozgalommal. De belelát-hatott rajongásig szeretett urának nagy célkitűzéseibe, terveinek, vállalkozásának nagyszerűségébe és tudomása lehetett a lappangó társadalmi forrongásról is. A nagybirtokos osztály legnagyobb része kezdett a fejedelemtől elpártolni. A katolikus főpapok szinte egyöntetűen a Habsburgok mellett álltak. A nemesek kezdték jobbágyaikat a csapatoktól visszakövetelni. A fejedelem ellenintézkedésül 1708 végén a háború végéig hűségesen szolgáló parasztoknak a hajdúkéhoz hasonló kiváltságokat ígért: csapatainak erre a legmegbízhatóbb tömegére akart továbbra is támaszkodni. Intézkedésével azonban már elkésett, a jobbágyfölkelés és a rendi ellenállás ellentmondása egyre élesebb lett, a válság kezdett tetőpontra jutni.

A belső ellenség mozgolódásaival egyidőben végzetes bajt okozott a külpolitikai helyzet kedvezőtlen alakulása.

Az egyetlen uralkodó, aki Rákóczit jogilag is Magyarország urának ismerte el, Nagy Péter cár volt. Rákóczival 1707-ben Varsóban szövetségre is lépett. Kívülről és a lengyeleken kívül a fejedelem leginkább XIV. Lajosban bizakodott. Pedig a francia királynak vele nyilvánvalóan csak egy célja volt: fegyverben tartani a kurucokat, és ezzel is nyugtalanítani és lekötni Ausztriát. Mikor azonban hatalma annyira növekedett, hogy a tengeri hatalmak, Anglia és Hollandia, gyarmati zsákmányait is félteni kezdték tőle, szövetségre léptek, s ismételten, legutóbb Oudenardnál döntően megverték hadait — ezekkel a győzelmeikkel Ausztrián is könnyítettek. A császárnak mind több csapata szabadult föl, s ezeket Rákóczi ellen küldte. A túlerő (amelynek vezérei között sok magyar főnemes, köztük Pálffy János is küzdött a fejedelem ellen), mindinkább felülkerekedett. 1708-ban

bekövetkezett a szerencsétlen végű trencsényi csata. A jobbágygenerális, a kitűnő Vak Bottyán még verte a labancokat, Eszterházy Antal, Erdélyben Mikes Mihály még sikeresen harcoltak — Érsekújvár elestével és a romhányi csatavesztés után a kurucok ügye mégis összeomlóban volt. A fejedelem Lengyelországba ment, hogy orosz és lengyel segítségről tárgyaljon. Oda ment utána csapatainak fővezére, a kétszínű Károlyi Sándor, és még egyszer hűséget fogadott neki; de már akkor elfogadta Pálffy Jánostól, a császár teljhatalmú megbízottjától a kegyelemlevelet, hatalmas jutalmak fejében a majtényi sikon letette a fegyvert, és megkötötte a megalkuvó szatmári egyezményt. Pedig Rákóczi a lelkére kötötte, hogy a nemzet boldogulásának biztosítása nélkül ne béküljön.

A szatmári egyezményben az árulók hazánk egész politikai és gazdasági függetlenségét föladták, újból tág teret nyitottak a gyarmatosításnak — de biztosították életüket és vagyonukat, utóbb megerősítették nemesi kiváltságaikat. Szabadság és jobbágyország ismét vesztükre jutottak. Rákóczi a szatmári egyezményt nem fogadta el, „hazaárulónak tartanak azért, hogy a maga javát a nemzet érdekeinél többrebecsülte”.

Mikes a szabadságharcot az udvar körében, a fejedelem közelében élte végig. Ott volt a kuruc zászlók diadalánál, ott volt a szomorú csatavesztésekkor. Tudomása volt a belső meghasonlásokról, lehetett kitekintése a külpolitikai helyzetre is. Ugyancsak Rákóczi mellett volt Lengyelországban a végnek nehéz napjaiban s vele is maradt. Nem tartott a megalkuvókkal, nem csábították erdélyi, apai és anyai ágon tekintélyes birtokai. Eleinte talán maga is abban reménykedett, amiben Rákóczi, hogy külső — orosz és lengyel — segítséget kapnak, s akkor visszatérnek a küzdelem folytatására; utóbb azonban és mindig az a mély hatás irányította elhatározását, amelyet a fejedelem hazaszeretete, önzetlensége, az elnyomottakat pártoló fennkölt gondolkodása gyakorolt rá. Ebből fakadt örökké példaadó hűsége. Nemcsak becsületből, de rajongó szeretetből sem válik meg gazdájától soha.

LENGYEL- ÉS FRANCIAORSZÁGBAN

A wiszocskai kastély a Szán vize mellett, Jaroszlavl tőszomszédságában, azelőtt a törökverő Szobieszky János lengyel királyé, most Rákóczié volt. Narancs- és citrom, babér és gránátalmafák tavaszi virágzásában, pompás fenyősorok közt sétálgatva Mikes Kelemen nem tudta, hogy többé soha nem látja szülőfaluját.

A fejedelem a lengyel királlyal és az átutazgató orosz cárral Javorovban többször is tárgyalt, de pillanatnyilag nem mutatkozott kilátás a harcok újrakezdésére. Körülöttük kémek kísérték figyelemmel Rákóczi lépteit és Ausztria bérgyilkosai tünedeztek föl: sok értelme az ittmaradásnak nem volt. Ezért a fejedelem elhatározta, hogy Danzigba teszi át székét. Titokban ment, mert Wiszocska közelében két századnyi német katonaság lesett rá, hogy foglyul ejtse. Hajón indult a Visztula torkolata felé, a hajón nemcsak, hogy a cár vendége volt, de a házigazda maga is vele ment, és a lengyel királlyal is találkoztak. Huszonötödmagával voltak a bújdosást megkezdő magyarok, közöttük volt Mikesünk is. A fejedelem most sem avatta be tárgyalásaiba, de útközben a fényes vendéglátásokban része volt.

Sok szépet látott. Megkapta őt és társait a javorovi kert, „akinek mása, amint sokan mondják, a bécsi kertek között sem volt”, Varsó vára, a hajóút a Visztulán, Nagy Péter cár iménti poltavai diadalának emlékünnepe, a sok vadregényes táj, sok régi vár — majd újból a hajóút Danckáig. Más és más, útjukban változatosan pergő képek gyors egymásutánja: eleven városi élet, kereskedők fürge hajói, hideg márványszobrok és melegszívű szépasszonyok — ez az eddig nem ismert világ társaságával meg kellett, hogy ragadja érdeklődését. Még semmi nélkülözés, semmi szenvedés. Kolozsvárról, a jezsuiták által körülzárt világból, a vidéki kisvárosból útrakelt ifjú első világlátása ez. Sok szellemi tartalom még nincsen mögötte, csak éppen felgördült előtte a világ színpadának függönye.

Majdnem két hónapba telt, mire Danckába értek. Igazában

ezen az úton látott Mikes először udvari életet a javából, feudális főurak mulatozásait, azoknak minden formaságával, rögzített szokásaival. Őt semmiképpen sem nyomták annyira a politikai és anyagi gondok, mint gazdáját. A fejedelmet Danckában is a császár kémei környezték. Több mint egy esztendőt töltöttek itt. Nem akartak itt maradni. Rákóczi Franciaországba készült. Személyes közrehatásával akarta elérni, hogy a készülő általános békekötésbe a magyar kérdés kedvező megoldását is foglalják bele. Míg azonban e dolgok értek, a mögötte settenkedő bécsi kémei és bérelt orgyilkosok miatt annyira fajultak a viszonyok, hogy életbiztonságáról a lengyel király nem kezeshetett tovább, sőt kényszerű kiadatásától is tartania kellett. Ezért elindult Franciaországba, ahová bujdosó kurucok közül már sokan átszivárogtak. Útközben az angol kormány hajlandóságát is meg akarta nyerni ügyünknek.

Negyedmagával szállt hajóra, hogy távozása feltűnést ne keltsen. Három útitársa a dunántúli Kisfaludy Boldizsár, Szathmári Király Ádám és az erdélyi Mikes Kelemen voltak. Mintha hárman az ország különböző tájait képviselnék. Hogy Mikes a három között is ott van, abból látszik, mennyire kedveli őt Rákóczi. Már a fejedelem legközvetlenebb környezetéhez tartozik.

Valamikor a bujdosó Balassa Bálint, most Mikes lát itt először tengert. De míg Balassa tévesen mondja énekét „a tenger partján Oceánus mellett” (1591), addig Mikes Kelemen Koppenhágán túl, jobbkézt hagyva Svédország déli részét, a Szundákon át „egy Kaul (Kullen) nevű kőszikla mellett” megy át a fejedelem kis hajóján, valóban kijut az óceánra, bár nem akkor, mikorra írja, hogy „itt kezdődik az Oceanum”. Még csak a Kattegattban voltak.

Nem sok örömük volt az útban. A szelek valóságos homoktorlaszt fújnak vitorlásuk köré és azt oldalt döntik. Jeges zápor ömlik a fedélzetre, maga a fejedelem is segít a köteleket elvágni, ott buzgólkodik persze Mikes is. Bornholmnál a vihar elül, de utóbb olyan erővel tör ki, hogy egy fjordba kell menekülniük. Az igazi tánc csak most, a Skagerrakban kezdődött. Harminchatórás orkán süvítve érte őket és a jütlandi zátonyos partoknál a szélvész még akkor is tartott, mikor a vihar megszűnt. Sok halálos veszedelemmel jó pár kemény hét múlt el, mignem a hulli angol kikötőben partot értek. E veszedelmek közé tartozott az is, hogy már a Szundákban aggódniuk kellett, nem fogatja-e le őket a dán király és adja ki jó pénzért az osztrákoknak. Útközben egy francia hajót néztek tévedésből ellenségnek, amely Rákóczit keresi. A külső viharhoz belső izgalmak is járultak.

De most legalább az utóbbiaktól megszabadultak és itt voltak Angliában. A háromszéki fiú tengeri viharokat élt át, fjordokban járt és Anglia partján van. Anélkül, hogy az édesanyjától elbúcsúztatott volna, hiszen Lengyelországban érte a szatmári árulás híre.

Angliában Rákóczi újabban újabb fájdalmas csalódás várt. A királynő nem fogadta őt: Bécs londoni követe tiltakozott a fogadtatás ellen. Hull városa azonban megtisztelve érezte magát Rákóczi érkezésétől, ünnepélyesen várta őket és Mikes is megnézhetette a várost. Jó öt hét után a csatorna viharai miatt Dunkerque, majd Calais helyett Dieppeben kötöttek ki és újabb tíz nap múlva Párizsban voltak, ahol ezrek várták a szabadság bajnokának érkezését.

A fejedelemnek Párizsban sok megbecsülésben volt része. Mindenütt tisztelték benne a szabadságharc vezérét, aki mérhetetlen vagyonról mondott le, de népének jogait nem adta föl. Szerették benne az embert, aki nyájas és közvetlen, tehát csöppet sem fennhéjázó modorával a legjobb barátokat szerezte magának. Otthon volt a királyi udvarban, szívesen látták minden társaságban, gyakran és örömmel vett részt vadászatokon, udvarolt és szórakozott. De főcélját, hogy XIV. Lajos segítségét a magyar ügynek megnyerje, sohasem vesztette szem elől. Törekvései kevés biztatással, még kevesebb eredménnyel jártak, a rasti béke megkötésekor pedig (1714), mely a spanyol örökösödési háborút befejezte, majd XIV. Lajos halálával teljesen kátyúba jutottak. Rákóczi, az imént még daliás, viruló ember, most, élete derekán egyszerűen megöregedett. Magányba vágyódott. Nem kívánta az imént még annyira kedvelt társaságot, félre akart vonulni ettől a zajos, csak mulatozásokban, léhaságokban és néha a legarcátlanabb erkölcstelenségben is örömet és kedvét lelő világtól, amelyről a fiatal, húszéves Voltaire epébe mártott tollal már kezdi éles szatírát írogatni. A fejedelem eddig megfordult az ő köreikben is, mert általuk is remélt célt érni. Rá kellett eszmélnie, hogy a francia király nem áll mellette. Látnia kellett, hogy minden törekvése hiábavaló volt. Grosboisban, a karmaduli szerzetesek kolostora mellett kibérelte azoknak egy kis házát és oda vonult félre az emberek elől. Még közel két évig maradt Franciaországban és megszilárdult az a véleménye, hogy innen nem remélhet semmit. A békekötéstől várt minden elgondolásában csalódott. Népünk szabadságával kívülről és a magyar parasztságon kívül nem törődött senki.

A nagyon változatos négy esztendőben Mikes sok időt töltöhetett a fejedelem közelében. Vele volt az udvari életben, a társasági világban, s mikor gazdája visszavonult Grosbois-ba, szinte

önkéntes száműzetésbe, a társadalomtól való elkülönülésbe, ide is csak az a három ember mehetett vele, Szathmári Király Ádám, Kisfaludy Boldizsár és Mikes Kelemen, akikkel a viharos tengeri utat tette Danckától Dieppe-ig.

Mikesre nagy élmény volt ez a párizsi tartózkodás, nagyobb, mint Adyig bármelyik írónkra egy-egy külföldi út. Anonymus a maga középkori, egyházi környezetéből csak a szélesebbkörű tudomány világába jött ide. Zrínyi fölkészülten ment Olaszországba, mintegy tanulmányútra a renaissance és humanizmus nagy emlékei közé. Szenci Molnár Albertot tudásvágya és nyugtalan vére hajtja megállás nélkül, hogy a köznek szolgáljon munkáival. A legnagyobb környezetváltozást a legmeglepőbb módon Mikes Kelemen élte át közöttük: a kis Erdély fia még alig éretten, akarata nélkül kerül a nagy keretekbe, az uralkodó osztály romlott társasági életének, de egy fejlett szellemi világnak akkor európai középpontjába.

Milyen hatással lehetett a kis faluból, kisvárosból egy vihar által idedobott ifjúra ez a nagyméretű, új világ?

Rákóczi Ferenc kedvelt titkára, Szathmári Király Ádám naplót vezetett élményeiről, miként azt tette előde, a Lengyelországból hazakéredzkedett Beniczky Gáspár is. Király Ádám naplója megközelítő képet ad arról, hogy mit láttak meg Párizsban, sőt azt is megtudjuk belőle, hogy milyen benyomással volt rájuk az új, nagy élményeknek egész sora. Akik Rákóczi körül voltak, a fiatalok, Sibrik Miklós vagy Kisfaludy, Király Ádám vagy Ilosvay, mindannyian vidéki magyar „nemesúrfiak” voltak, egyazon alacsony képzettség színvonalán.

Mikest sem kell többre tartanunk a többieknel. Már pedig a naplójából ítélve nagyon értelmes, fogékony, eleveneszű Szathmári Király Ádámnak rossz és fokozatosan is csak kissé javuló helyesirása, arra vall, hogy megérkezésükkor a francia nyelvnek sem voltak urai. Fölváltva látták el szolgálatukat, valószínűleg hetenként váltogatta egyik a másikat: ilyenformán mindegyiküknek egyformán kijutott a látnivalókból is, élményekből is.

Mi mindent láttak? Mindenekelőtt színházi előadások egész sorát. A naplóban szinte hemzseg annak emlegetése, hogy „az estve komédia is volt”. Megfordul Rákóczi — s vele egyikük vagy másikuk — tükörárusoknál; porcelánokat vásárol, arcképfestőt látogat, sőt divatos, apróméretű formára le is festeti magát. Elmennek a csillagvizsgálóba, megnézik Versailles és Trianon vízijátékainak gépezetét, XIV. Lajos „orvosságnak való füveskertjét”. Részt vesznek álarcos- és jelmezbálokon, jelen vannak a vadászatokon, és elkísérik Rákóczit, mikor az udvarnál vagy

főnemesi ismerőseinél látogatást tesz. Mindez azonban (a napló tanúsága szerint) alig érdekli őket. Figyelmüket a „kuriozitások”: furcsaságok, szokatlan, ritkább látnivalók kötik le. A színdarabokról Király Ádámnak nincsen mondanivalója, kezdetben a „komédiáknak” még címét sem jegyzi föl. Már nagyon sokat látott, mikor a *Télemaque*-ot, utóbb egy Roland-drámát, majd Racine *Athalie*-jét említi meg. Nem nagy esemény néki, talán untatja is, hogy néha elkísérheti gazdáját az Operába, vagy a Louvre nagyszerű gyűjteményeihez. Ellenben rögtön fölmelegszik, ha vásári mutatványokról, állatseregletről, kötél-táncosokról van szó; ezekről mindjárt van bőven írnia. A nyolclábú tehénről, a kígyóemberről, a féligmajom-féligoroszlánról szívesen elmesélget; soha el nem mulasztja, hogy „az kötélén táncolókat” megnézze.

Mikest is bizonyára ugyanezek a „kuriozitások” érdekelték legjobban. El lehet gondolni, hogy a művészet alkotásai vagy a műveltebb emberek között unottan forgott. Amazokhoz semmit sem értett, figyelmét aligha kötötték le, emezekkel még beszéd-tárgya sem akadt. Olyan társaságokba, ahol irodalomról, költészetéről volt szó, nem is jutott. A gazdag Párizs társadalmi életében már csak azért sem foroghatott, mert Rákóczinak egyre szegényesebb évjáradékából az ifjakra alig jutott valami. Az ő sorsa az előszobázás volt. Hozzá hasonló nemes apródok tréfálkozó, enyelgő vagy dévaj tereferéjét hallgatta itt, utóbb maga is bele tudott elegyedni, amint a gyakori ilyen évődések nyelvi készségét gyarapították. Ha keveset tudott franciául, mikor idekerült, most már nyilván jól megtanult beszélgetni. Többet aligha. Kettőt azonban látott. Szabad idejében járkálhatott a nagyvárosban, láthatta annak nagyvonalú épületeit, láthatta azt az életet, mely bennük és körülöttük zajlott: Faludi Ferenc is emlegeti Párizs pompáját, vendégeskedéseit, nagy forgalmát, „módi cifráját”, sőt tudott dámáinak nagy műveltségéről is. Mikesem különben. Látott ezenkívül könyveket. Rákóczi a párizsi házban, amelyet a bújdosók számára bérelt, gondoskodott az ifjak továbbképzéséről, valószínűleg éppen azért, mert látta elmaradottságukat. Tanítóik bizonyosan adtak nekik könyveket. Ezek ugyan többnyire vallásos, részben erkölcsstanító munkák voltak. De egy-egy világi könyvet, regényt, szépirodalmi munkát másoktól is kaphattak, új, fiatal ismerőseiktől. Mikesnek szépirodalmi olvasottsága még alig volt: neveltetésében, fölfogásában benne volt az, amit utóbb az *Ifjak kalauzában* írt — már utaltunk rá, — hogy „jó könyvek csak a vallásos és erkölcsi munkák”. De kedve az olvasáshoz itt támadt. Ráért, alkalma elég adódott rá.

A francia élet tehát sok mindennel szaporította ismereteit, de egyszínű műveltségén alig változtatott. Megtanult franciául beszélni, az életnek nagyobb távlatú képét látta, mint otthon, vagy a fejedelmi udvarban — a lengyel élmények is csak izelítőt adtak a párizsi életből — és közelebbről megismerkedett a könyvvel. Új, nagyobb művelődéshez kapott keretet, de tartalmat bele még csak keveset. Magába a francia szellemi életbe nem láthatott bele, csak annyi jutott belőle néki, amennyi öntudatlanul ragadt rá. A kapott keret és az önkénytelenül szerzett benyomások mégis elegendők lettek arra az önművelésre, amelyre később viszonyai készítették.

Egyelőre ezt a kis izelítőt adta neki a vidámabb, szabadabb élet, amely XIV. Lajos haláláig, tehát abban az első két évben tartott, mikor a francia beszédet jóformán éppen csak elsajátította. A rastatti békével és a „napkirály” halálával bekövetkezett politikai fordulat óta a hangulat komorabb lett, ráült a fiataloknak, még a derüs Mikesnek kedélyére is.

Hol tartott ekkor művelődésében?

Szathmári Király Ádám 1717 elején elbúcsúzott II. Rákóczi Ferenctől és negyedfél esztendő után elhagyta Franciaországot, hazafelé indult. Naplójának útjáról szóló részletei megint zsinórmértékül lehetnek Mikes megítéléséhez. Király Ádám volt annyit a fejedelem környezetében, talán többet is, mint Mikes Kelemen. Értelmességéhez semmi szó nem fér: érdeklődése, elevensége annyi, mint Mikesé. És íme: Racine *Athalie*-jét látja búcsúzóul a *Comédie Française*-ben: s a remekműhöz most sincs több érzéke, mint hogy tanúlságot von le belőle. Ellenben a st. germaini vásárban az igazmondó lovak, a török galamb-akadémia és a kutya-tánc szörnyen érdeklik. A strassburgi torony „tekergő-garádicsa” és órajáték többet mondanak neki, mint a gótika. Regensburgban a kőhidhoz fűződő monda tetszik legjobban s legfeljebb a neuburgi templom „stukatúrája” vonja magára figyelmét: erről elárulja, hogy jólesik látnia. — Ha közel négyesztendei párizsi tartózkodás, az udvari élet, sokfelé való forgolódás, Louvre és Opera után evvel a műveltséggel jön haza — bizonyosra kell vennünk, hogy Mikes sem igen volt előbbre. Talán csak egy dologban van szabad útja a találgatásnak: lehet, hogy többet olvasott.

Ezekután szinte fölösleges azt mondanunk, hogy írásról, alkotásról ekkor még szó sem lehet. Volt méltatója, aki föltette, hogy a *Törökországi leveleket* valamiféle *Franciaországi levelek* előzhették meg. Megokolta ezt az elgondolást a *Törökországi levelek* fejlett, érett előadásmódja és hogy minden bevezetés nélkül az események derekán kezdődnek. Különös az is, hogy pá-

rizsi emlékeit soha sem emlegeti: mintha ezekkel már másútt végzett volna. Azonkívül, hogy Franciaország „jó iskola”, s hogy a nevelés kérdései között a francia nyelv tanulását is emlegeti, semmi jelentékenyebb vonatkozás a közelmúltra nem fordul elő. Mégis, megállapíthatjuk, hogy az a Mikes, aki ebben a pillanatban előttünk áll, nem alkothatott irodalmi művet, még nem érett meg rá. Lehet, hogy naplójegyzeteket ő is vezetett, mint Beniczky Gáspár, mint Király Ádám, de ez is kevésbé valószínű. Amazok, mint fölteszik, talán a fejedelem óhajására vezették naplójukat, erre vall, hogy egyik a másikat váltja fel — ott folytatja, ahol a másik félbenhagyta — Mikes nem kapott ilyen, a Király Ádám följegyzéseivel párhuzamos naplózásra ösztönzést.

Az is bizonyos, hogy Gallipoliban, ahol először értek török földet, még nagyon messze van a *Törökországi levelek* írásától. Ha élt is benne valami az erdélyi irodalom nemes hagyományaiból s megvolt az írói, kivételes tehetsége, ilyen fejlett forma-érzékhez, ilyen érett és folyamatos stílushoz még sokat kellett olvasnia. Ki kell még fornia, le kell higgadnia. Maga a francia szellemi élet ilyen mélyen alig hatott rá. S ha azt is megállapítjuk, hogy később sem a francia műveltség színe-java szól írásai-
ból — hiszen ezt igazán nem hozhatta magával Párizsból és kétem, hogy pl. Sévigné asszonynak, a levélforma mesterének csak a hírét is hallotta, — a *Levelek* írásához akkor is több kellett annál, amennyit hazulról és most Párizsból magával hozott.

Honnan vette tehát a franciás műveltséget? Hogyan szület-
tek meg ezek a formaérzékre jó, szellemes, fordulatos irni-
tudásra valló, pompás *Levelek*? S miért tért utóbb vissza kiérett
eredetiségétől erkölcsi tartalmú művek fordítgatásához?

Ezekre a kérdésekre, véleményem szerint, nem a párizsi,
hanem törökországi tartózkodása ad választ. Kísérjük el tehát
most Rákóczit és vele Mikes Kelemenünket bújdosásuknak új
útjára.

TÖRÖK VILÁGBAN

A császári követek a rastatti béke, pontosabban 1711² áprilisa óta több ízben jegyzéket nyújtottak át Fülöp orleansi hercegnek (aki, mint a gyermekkirály XV. Lajos gyámja, Franciaország ügyeit irányította), hogy Rákóczit utasítsa ki Franciaországból. A herceg azonban a vendégbarátság nevében ellenszegült minden ilyen követelésnek. Vetésy, Rákóczi egykori párizsi követe — áruló módon azt javasolta a császári követnek, hogy Rákóczit csalják Avignonba, pápai területre, és ott tegyék el láb alól. Sem egyik, sem másik lépésre nem került sor. Rákóczi nem félt kiadatásától és nem félt a haláltól. Míg mögötte a kicsinyes, gonosz cseleket szótték, európai szövetségestársakat keresett, — elsősorban ismét Nagy Péter cárban — hogy a magyar szabadság ügyét diadalra segítse. Közben a török és a császáriak között az ellentétek kiélesedtek, s a török Rákóczira, mint a császáriakkal szemben legtermészetesebb fegyvertársára gondolt.

III. Ahmed szultán ismételten meghívta őt Törökországba, legutóbb egy aranyosborítékú, aranyospecsétű levéllel, amilyent a szultánok csak egyenrangú uralkodótársaknak szoktak írni. Avval csalogatta, hogy hazáját föl akarja szabadítani: mihelyt megérkezik, meghallgatja Magyarországra és Erdélyre vonatkozó kívánságait, s ezeket belefoglalja majd a császárral köthető békébe is. A szultán tudta, hogy Rákóczi megjelenése a háborút jelenti, Rákóczi pedig annál készebb volt rá. Mindenütt ott akart lenni, ahol reménye volt arra, hogy a Habsburg-hatalommal szemben fölveheti a harcot. A szultán ígéretei mindavval biztatták, ami legfőbb óhajta volt.

Őszig is csak az orleansi herceg kérésére maradt Franciaországban. A herceg nem biztatta őt a vállalkozásra, de nem is beszélte le róla; mint jóbarátja, őszintén ígérte, hogy segíti, amiben lehet, hivatalosan azonban nem nyilatkozott. A maga részéről nem nagyon bízott a törökben.

A nyár folyamán azonban még egy esemény történt, amely megszilárdította a fejedelem elhatározását: a spanyolok hajó-

hadukkal megtámadták a császáriak nápolyi területeit, a császár ellen szövetségre léptek a törökkel, s a spanyol követ az ő segítségét is kérte. 1717 szeptemberében, bár francia barátai mind lebeszéltek a veszedelmes hajóútról, útrakészen állt. Kerülő utakon, Lyonon át, a Rhone-folyón hajóra szállva, Choisy és St. Just felé jutott el Marseillebe, ahol szeptember 14- és 15-én negyven főnyi kíséretét — Mikest ez utóbbi napon — hajóra ültette, s a következő nap délelőttjén elindult élete legveszedelmesebb útjára. (A párizsi császári követ tudott minden lépéséről.)

Azok között, akik ezúttal sem kérték magukat haza, s nem maradtak Franciaországban sem, ahol a hadseregben szívesen látták volna őket, hanem híven kitartottak szeretett fejedelmük mellett, volt természetesen Mikes Kelemen is. Bújdosásának új fejezetéhez érkezett, teljesen osztályosa lett Rákóczi sorsának. Mert a Nagyszebenben tartott erdélyi országgyűlés az erdélyi császári biztos kívánságára névszerint róla is, s elsősorban róla törvényben mondta ki, hogy felségáruló, hogy III. Károlynak mint erdélyi fejedelemnek lázadó ellensége s ezért fejvesztésre, ősi vagy szerzett minden ingó és ingatlan vagyona elkobzására ítéli. Mikes bizonyára értesült a fölháborító törvényről. Immár Rákóczival, a Gábor Angyal hajón, útban volt számkivetettségüknek új állomása felé.

Útjuknak részleteiről már főművéből, a *Törökországi levelekből* értesülünk. Közel négy hétig tartott a hajóút Marseilletől Gallipoliig. A hajó „olyan nagy habok között fordult egyik oldaláról a másikra, mint az erdélyi nagy hegyek — némelykor azoknak a tetején mentünk el, némelykor pedig olyan nagy völgybe estünk, hogy már csak azt vártuk, hogy reánk omoljanak azok a vízhegyek; de mégis, olyan emberségesek voltak, hogy többet nem adtak innunk, mintsem kellett volna.” Ellenséges hajónak azonban színe sem volt. A bécsi kormány vagy olyan hajót küldött, amely nem találta meg Rákóczit, vagy letett a tengeren való üldözéséről, egyelőre megelégedett vele, hogy Franciaországot elhagyta. Ezalatt a fejedelem hajója délkeletnek fordult, közeljárt Afrikához, majd Málta előtt eveztek el, Mykenos szigetének öbleibe húzódtak a vihar elől, végül kedvező széllel elérték Gallipolit, ahol majdnem két hétig kellett maradniuk.

Rákóczi azonnal bejelentette érkezését a szultánnak, de hírt adott róla a francia követnek, Bonnac-nak is. A törökök mindennütt illő tiszteletben részesítették, ajándékokkal halmozták el, a szultán pedig hintót küldött érte, azon ment, majd lóháton vonult be a császárvárosba, Drinápolyba. Diszmagyarban lovagoltak mellette udvarmestere és lovászmestere, mögötte a nemesek és

apródok — köztük tehát Mikes is. A díszes fogadtatást hosszú tárgyalások követték, ezek folyamán Rákóczi egy spanyol-török-magyar szövetséget akart létrehozni Bécs ellen. Egyre elevenebb lett a remény, hogy a háború megindul és a hadiszerencse segítségével eljutnak Erdélybe. Ez a reményük hamarosan füstbement. Savoyai Jenő csapatai előtt a török nem tudott megállni, mind jobban kereste — de igazság szerint mindkét fél kereste — a békét. Mikes is tudja, hogy a nagyvezér leváltása és új nagyvezér kinevezése azt jelentette, hogy közeledik a békekötés. Rákóczi, ha már meg kell kötni a békét, kettős békekötést szeretett volna, hogy a magyarok ügye minél jobban belekapcsolódjék a föltételekbe: egyiket az orosz cár, a lengyel és a francia király kötnék a törökkel, a másikat Ausztria. Franciaország magatartásán múlt, hogy ez nem így sikerült. A pozserováci (passzarovici) béketárgyalások során a császár megbízottai legelsőül Rákóczi Ferencnek és társainak, köztük Mikes Kelemennek kiadatását is követelték. A török követek azonban a szultán nevében rögtön kijelentették, hogy a birodalom meghívott vendégeit sohasem fogják ellenségeik kezére juttatni.

Ez a kezdet kedvező és nagyon előzékeny volt a zsarnoki, elmaradt és a maga érdekeit mindig szem előtt tartó kormány részéről. Azonban ugyanekkor nem valami jól gondoskodtak a „meghívott vendégekről”. Az a ház például, amely Mikes Kelemennek jutott szállásul, mindössze négy kőfal volt s rajta egy fatáblás ablaknyílás — azon át a szél hosszába-szél-tibe befújt; ha papirossal betömte, az egerek megették vacsorára a papirost. A ház bútorzata egy kis szék volt, ágya egy földre terített pokróc, és a szobát egy cseréptálban égő szén melegítette. Az enni-valót lóháton hozták a konyháról s nem volt bőséges. Jó időbe került, míg helyzetük megjavult és a török kormány megfelelően ellátta a menekülteket.

A tárgyalások ezalatt tovább folytak és 1718 július 22-én a török és a német 24 esztendőre megkötötte a békét. „Huszonnégy kőfallal rekesztették be az utunkat Erdély felé. Ha addig itt kell ülnöm, — sóhajt föl Mikes (pedig majdnem kétszerannyi ideig kell még itt lennie) — jóéjtszakát a menyasszony táncának!” A békének mégis volt egy pontja, amely rájuk vonatkozott: a fejedelem és a többi száműzött nem maradhatnak a határok közelében, hanem azoktól távolabbeső helyeken kell családtagjaikkal egyetemben helyet kapniuk. Ezért Bőjükderébe költöztették át őket, pedig a szultánnak az volt az első terve, hogy Konstantinápolyba jussanak. Most érezték először, hogy száműzetésbe kerültek, s íme, ez a vége a szultán sokszor ismételt, ünnepies meghívásának... Új helyükön már olyan megrongált, omladozó

házakat kaptak lakásul, amelyek skorpióval is tele voltak, ezért inkább künn a réten, a szabadban ütötték föl tanyájukat és sátrokban laktak. Itt töltötték a forró nyarat. Sokan megbetegedtek, ketten meg is haltak. Mikor a nagyvezérnek tudomására jutott helyzetük, rögtön intézkedett — beköltöztette őket a sátrakból házakba, Bőjükderéből Jenikőbe.

Minden másképpen alakult, mint ahogyan idejövetelekor Rákóczi remélte. A francia uralkodó körök politikájában nagy belső átalakulások következtek be, s a királynak III. Károllyal kötött szerződésében az is benne volt, hogy Rákóczi oda nem térhet vissza. Egykori barátai börtönben ültek, vagy hozzá hasonlóan, számkivetésbe kerültek. Az északi háború reménye összeomlott. Az új nagyvezérrel való tanácskozásaiából az volt a benyomása, hogy a nagyvezér semmiről sem nyilatkozik őszintén, minden kérdésére kertelő választ ad, erdélyi követeléseinek teljesítését — a fejedelemség és függetlenség visszaszerzését — nem igéri meg; de annyit kiértelt a beszédből, hogy a töröknek még szüksége van rá. Evvel a tudattal kezdődött a száműzötteknek a jenikői tél.

Mikesünk egy gazdag szücsmester házában lakott. A házban sem szék, sem asztal nem alkalmatlankodik. „Vagyon — írja — egy kis szék formára csinált székecském, ha le akarok ülni, arra ülök; de még más hasznát is veszem, mert, ha írni akarok, azon kell írnom. Micsoda szép állapot az, amikor el lehet lenni annyi sok háziesszék nélkül!” — Egy kis láda a „szék”, van asztala és ágya is. Legszűkebben ruha dolgában van, ellátásuk jó, de a „tahin”, a kormánytól kapott pénzsegély ruhára nem elég; a fejedelem adhatna, de a „mi urunknak természete, hogy kéretlen nem ad. Annyi esztendőktől fogvást, hogy szolgálom, soha semmit nem kértem. Már el nem kezdem.” Kicsit fázósan ül kinn a tenger partján (odanyílik a ház), a tenger vize benyúl a ház alá is. A ruhája már kopott. Mit írogat vajjon a szobájában? Még nem a *Leveleket*, talán csak naplójegyzeteket.

Szórakozásuk is akad. Néha berándulnak Konstantinápolyba. Egyízben császári mulatságra hívja meg őket az udvar: céllövést látnak, lóversenyt, sőt birkózást is annyit, hogy elúnják. Máskor „átrándulnak” Ázsiába s ott több hónapig sátrokban élve, gyönyörű vidéken vadásztatnak. Előttük a Boszporus, s messziről hallják a Fekete-tenger zúgását — „nagy rettentő sajkák előttünk mennek el a Fekete-tengerre”. *Békósnak* mondja Mikes a helységet, ahol tanyáznak — Beikhoz a neve — elnézik, hány ezer halat fognak a halászok. Néha megindul a felhőszakadás és a hegyekről omlik alá a zuhatag, valóságos özönvíz, és éppen ott folyik le, ahol ők táboroznak. Mikesünk sátrába valóságos

patak ömlik s a tábori konyhából elviszi az áradat a főzőedényeket: mulatság utánuk menni és visszaszerezni őket.

Jenikőbe hamarosan megérkeznek Lengyelországból Bercsényiek is. Előbb Pérában, Konstantinápoly egyik szép külvárosában telepedtek le, de a császári követ ezúttal is közbelépett, és Bercsényiéknek is Jenikőbe kellett jönniük. Új szórakozás, új változatosság. Látogatóba járhatnak egymáshoz és Mikes kedvesen pletykálkodhatik az „asszonyról”. Van új beszéd tárgyuk egymásközött, és van új, sok mesélhivaló, ha a most érkezettekkel kijárnak a tengerpartra, pipaszóra.

Már nemsokáig. Március elején rossz hír járja. „A mi jóakaróink — a bécsi udvar s annak követe — addig munkálkodtanak ellenünk, hogy megnyerték a pereket, és innét is ki akarnak bennünket tudni, mintha terhekre volnánk. Ma reggel hívatá a vezér Horvát Ferencet és azt ízené a fejedelemnek általa, hogy a porta jobb és alkalmasabb helyet akar rendelni a magyaroknak Jenikónél.” Három héttel utóbb már Mikes is tudja, hová küldik őket. Nem messze van Jenikőtől a hely, a neve: Rodostó. S április 16-án reggel 7-kor elindul velük a hajó számkivetésük utolsó állomására.

BONNAC-NÉ — RODOSTÓI ÉLET

Rákóczi mindjárt törökországi partralépésekor hírt adott jöveteléről a francia követnek, Bonnac-nak, aki már-már ötödik éve képviselte Konstantinápolyban a francia udvart. XIV. Lajos nevelése volt, gyűlölte Ausztriát és még most is reménykedett egy magyarországi fölkelésben, amely a császári hatalmat kelet felől újból aláássa és meggyöngíti, ezzel nyugat felől Franciaországot erősíti. Rákóczi jövetelére mégsem számított. Nem hitte, hogy valaki, aki Párizs kényelmében gondtalanul és nyugodtan élhet, a „világ közepét” otthagyja, és idejön a bizonytalan török viszonyok közé. Nem ismerte Rákóczit és önzetlen céljait. Közben a törökök Belgrádnál gyászos vereséget szenvedtek, Rákóczi a legrosszabbkor érkezett. Bonnac üdvözölte őt ugyan, de egyáltalában nem örült jövetelének. Régi, minden hájjal megkent követ volt: a bécsi udvarral külsőleg tartotta a barátságot, s most attól félt, hogy neki tulajdonítják majd a „lázadozó” ideérkezését. Mindez belejátszott későbbi viszonyuk alakulásába s Mikes sorsába is.

Rákóczi itt mint Erdély fejedelme lépett föl és a követtel szemben is zárkózottan viselkedett. Mikor Bőjükderébe kerültek, s megtudták, hogy Bonnac-nak ott éppen a szomszédjukban nyaralója van, adva volt a lehetőség, hogy egymáshoz közeledjenek. Rákóczi nem élt az alkalommal. Úgy vélte, hogy Bonnac-nak el kell jönnie hozzá tisztelegni, mert ő mint fejedelem érkezett ide, s éppen Bonnac urának, a francia királynak udvarából. Bonnac valóban meglátogatta feleségével együtt a Párizsból érkezett bűjdösöket, megismerkedett, elbeszélgetett velük, felesége meg is hívta őket, de Rákóczihoz nem ment el. „Még *minálunk* — írja Mikes — nem volt.” Mert Bonnac meg azt tartotta, hogy ő itt a francia király képét viseli, tehát jöjjön előbb a bűjdöső fejedelem hozzá. „Azt akarja, hogy mi menjünk elsőben hozzája, abból pedig semmi sem lesz, mert a mi urunk (Rákóczi) tudja, mi illendő, és mi nem illenék hozzája. Még a titulus iránt is vagyon valami akadály, és az ilyen akadály megakadályoztatja — ját-

szik a szavakkal Mikes — hogy az akadály elvettessék — és ilyenformán egymást meg nem látják.” A fejedelem, minthogy a követ nem adta meg neki a kijáró és megkövetelt tiszteletet, haragot tart vele. De Mikes Kelemennek semmi sincs útjában: sem a cím kérdése, sem az elsőbbsége. Ő tehát gyakran jár a követékhez s megállapítja, hogy „az asszony olyan, mint egy darab nád-méz — azt is elmondhatni, hogy olyan az asszonyok között, mint a jóféle gyöngy a többi gyöngyök között”.

Sok hónapja már, hogy a francia földet elhagyták. Azóta csak vészes tenger és nagy szegénység volt a mindig derült ifjú-nak osztályrésze. Rákóczinak tiszteletreméltó, önzetlen példájára maga is állta ezt, és őrizte a kedélyét. De számára most itt van a nagy nyomorúság közepette a francia követség, egy darab Franciaország, mint egy zöldelő oázis a sivár pusztaságban, és Mikesünk bejut oda, ahová Párizsban nem volt bemenetele: a „társaságba”. Már nem az előszobában kellett várnia gazdájára s az ott dévajkodó más apródokkal lézengenie vagy pajkosan szórakoznia — maga ülhetett benn a „szalónban”, mint részese a társaságnak és társalgásnak. Már jól tudott franciául, és szeretett emberek között lenni, csevegést hallgatni és nevetgélni. Egy meleg, kedves, művelt asszony összegyülekező társaságában egyszerűen otthonosan, nagyon jól érezhette magát. Ha valahol és valamikor, most és itt ébredt először az akkori francia műveltségnek tudatára, most éledhettek és élesedtek benne a régi, hazai benyomások, a Párizsban látottak emlékei, most kezd benne az önkénytelenül halmozódott anyag ösztönzően hatni.

Madame Bonnac-nak is érdekesek lehettek ezek az emberek, közöttük nem utolsósorban ez az eleven, jókedélyű, minden iránt érdeklődő fiatal székely. Párizsból jöttek, ahonnan ő immár 5—6 esztendeje elszakadt. Az udvar köréből, ahova anynyira vágyott. Ismeri azt a könnyenélő, mulatságokkal tobzódó főnemesi osztályt, amelyről minden mende-mondát, pletykát szeretne hallani. Tudja, hogy a királyi udvarban milyen változások történtek XIV. Lajos halála óta. Most a háttérben lefolyt cselszövésekről, mellékszövegekről leshet el egy-egy kis részletet. Ideérkező futárok nem igen beszélnek róluk. Ő maga nem ennek a léha társadalomnak a részese. Szeret olvasni és kapja az újságokat, megjelenő új könyveket. Érdekli az irodalom: otthon is vannak irodalmi „szalónok”. És íme, itt van egy fiatalember, akit minden érdekel és mohón kap könyvek után. Szívesen segíti őt olvasmányokhoz. Mikesünk előtt megnyílik kissé a világi irodalom is.

Nyár derekától késő tavaszig, Bőjükderében és Jenikőben, sok minden rendeződik benne, ami eddig kusza emlék volt. Már

ekkor, partraszállásuk után, valószínűleg Drinápolyban, naplójegyzetek írásába kezdett. Eltávozott ifjú társai, Beniczky és Király jártak elől példájukkal. Jegyzeteknél többről alig lehetett szó, már külső körülményei miatt sem: hideg négy fal között, vagy künn a mezón, a sátorban aligha kezdett irodalmi munkába. De különben sem érett még íróvá. Amíg ez megvalósul, sokat kell olvasnia, sok példát kell maga előtt látnia, és sokszor kell Bonnac-néval beszélgetnie, Rodostóból is eljut néha — bevásárolni vagy más megbízatás lebonyolítására — Konstantinápolyba. Ilyenkor minden bizannyal fölkeresi a francia követiséget (sőt talán ez az első dolga), beszélgethet a követnével. Ha pedig mást küldenek, nem őt, vagy a követségtől jön valaki Rodostóba, akkor is kaphat Bonnac-nétől könyveket. A fejedelem szolgálatában, sok szabad ideje van. Ráér olvasni. Művelődik, elmélkedhetik, szemlélődik új környezetében: Rodostóban.

A bécsiek követe ismételten és egyre nyomatékosabban követelte Rákócziék kiadatását. A nagyvezér azonban, mint Rákóczi megírja önéletrajzában, főlháborodva ismételte meg régebbi álláspontjukat: Rákóczi a szultán meghívott vendége, védelmük alatt áll, biztonságban volna náluk akkor is, ha ellenségük volna — mert nincsen olyan bokor, amely a hozzámennékült madarat még viharban is meg ne védené. A nagyvezér gyakran hallgatta meg Rákóczi tanácsát külpolitikai kérdésekben, — mint Mikes mondja, — megismerte nagy eszét és jártasságát. Mégis — Mikesünk jól látta — a „jóakarók” addig munkálkodtak, amíg elérték, hogy a bujdosókat kissé távolabbra telepítsék. A fejedelemnek jólesett, hogy a szultán külön díszes gályát küldött utazásához — 220 szegény gályarab vona a „vízhintót” — néhányadmagával, meghittebb környezetével ezen ment Rákóczi; vele volt természetesen Mikes Kelemen is. A gályarabok között magyarok is voltak. Magyarok! Mikes szóbaeredt velük, megkérdezte tőlük, hogy szívesen szabadulnának-e? Húsz esztendeje csapták már a vízbe az evezőlapátokat. „Kinek-kinek a maga helyében kell maradni, oda vannak láncolva, és mihelyt a vonást elhagyják, le kell ülni, és ugyanazon helyben kell aluszniuk is. Egyébkor sohasem szabad felállani, hanem mikor a gályát vonják, és olyankor igen szomorú zörgést hall az ember: mert csak a sok lánc zörgését lehet hallani.” Mégis, érezték, vagy tudták, milyen szegénységben, nyomorban élnek a jobbágyok itthon. Mikes nagy meglepetésére azt a választ kapta: „Miért mennénk mi már Magyarországra? — Ott is mivel élnénk? Itt ételt adnak...”

A Márvány-tenger partján a legnagyobb város Rodostó. Hegyoldalon terül el s hosszant nyúlik le a tengerpartra. Jól művelt

mezők szegélyezik, szántóföldek, nagy veteményeskertek és pompás szőlőhegyek. A szőlőt nem karózzák, ágai lehajolnak a földre és jótékony árnyékban tartják a gerezdeket. Fontos ez errefelé, mert nyáron itt kevés az eső, a föld a levelek húsében megtartja nedvességét, nem szárad el a szőlő. — A házak szépek. Mikesnek csak azért nem tetszenek, mert ablakaik nem az utcára nyílnak: irigyek ezek a törökök — a félváros török, a többi jórészt örmény és görög — nem akarják, hogy asszonyaik kinézhessenek az utcára. Az örmény-részen is, ahová a bujdosókat szállásolták, félve jártak az utcán az asszonyok és leányok. Eleinte még a magyaroknak is rossz hírük volt. Pedig ok nélkül: nem „indítottak garázdát”. Ellenkezőleg: csend lett, mióta jöttek, mert Janicsár őrzőjét védelmezi őket, nyugodtan eltrécselhetnek, elpipázgathatnak szép időben, akár éjjel 11-ig is a kapu előtt. „Úgy szerettem már Rodostót, — írja naplójában hamarosan Mikes — hogy el nem felejtettem Zágont.” Pedig az étellel nincsen bajuk. Szárnyas, gyümölcs, vetemény van bőven, — a piac dús velük — a boltok is százféle áruval vannak tele, itt rakják hajóra, amit a fővárosba küldenek. Minden nagyon olcsó, jóllehet, mióta az „idegenek” megjöttek, mindennek fölcsapták az árát. Egy kis drágaságot okoztak jövetelükkel, de ezt el lehetett bírni. Egészében jól érezték magukat itt, a virágos, napsütötte házakban, egymás társaságában. „Sehult a fejedelemnek jobb lakóhelyt nem adhattak volna.” (Mindig szeretett fejedelme az első gondolata.)

A fővárosba lóháton két nap alatt, hajón egy nap alatt el lehetett jutni. Jön-megy a posta. Együk-együk maga is bemehet, ha valami dolga van. Vadászni járhattak — nem hiányzott a magyar nemesnek legkedvesebb időtöltése — hetenként kétszer is eljártak a Tekirdagh-hegy tövében elnyúló, vadban gazdag erdőség fái alá. Közé — 30 km-re — volt egy sósfürdő is, oda is kirándultak egyszer négy napra és a megmelegített savanyú vízzel „vendégeskedtek”. A „nyavalyások” meg is fürödtek az iszapjában. Mikesünk is belevájta magát „a kemény fekete sárba”, nem azért, mert szüksége volt rá, hanem, hogy elmondhassa: már sárban is hevert. Persze, nemcsak savanyúvizet, hanem Rodostóban bort is ittak; Mikes nem dicséri az odavaló borokat. De mindent meg kell szokni s úgy érezte, egyelőre „a reménységet is ládába kell zárni”. Mert minden jó volt, ha kezdetleges is. Jó volt este 10-kor lefeküdni és friss hajnalban kelni, mikor még nincsen nagy meleg, jó volt jól élni a fejedelem konyháján, nézegetni a körülöttük zajló életet — de nem ez volt életük célja. Időbe került, míg a fejedelem, aki állhatatosan bízott hazáját felszabadító terveiben és kereste ezek megvalósításához a külföldi segítséget, újból szólni kezdte a külpolitikai szálakat, újból

nagyvonalú elgondolásokra eszmélt. Mikes ezekről keveset tudott. De egy gondolatban találkoztak: valamikor hazamenni, egy szabad Magyarországra, ahol a nap hajnalban nem tengerből kél:

Lakunk partján a tengernek,
Töltjük napját életünknek;
Annak gyakran nagy zúgását
Halljuk s látjuk hánykódását.
Abban nagy halak játszanak,
Örömükben ugrándoznak.
De a parton akik laknak,
Szomorúan sóhajtoznak:
Régen napot jönni látjuk
A tengerből: s azt sóhajtjuk.

Magának Mikes Kelemennek hamarosan alkalma nyílt volna a hazamenetelre. Az otthon külön törvénnyel halálraítélt, jogaitól, birtokaitól megfosztott ember kegyelmet kaphatott volna s visszanyerhetné jószágait is.

Édesanyja már két éve fáradozott ezért. 1720 májusában Károlyi Sándorhoz fordult, aki már mások ügyében is közbenjárt, hogy eszközöljön ki fia számára kegyelmet, s ha lehet, adassa vissza birtokait. Ugyanekkor Károlyinét is megkérte, hogy férjét vegye rá ügyének támogatására. Egy kis jámbor füllenéssel is megtoldotta a kérést. Mint már szó volt róla, azt írta, hogy „néhai urammal ő felsége hívségében Brassóban lévén... fiamot — mintegy 12 esztendőös gyermekeket, hírem és akaratom ellen, távollétem miá — Rákóczi fejedelem mellé inasságra kivették, nagy keserűségemre idegen országokra el is vitte magával”. — Károlyiék magától értetődően csak azt felelhatték, hogy mindaddig semmiről sem lehet szó, amíg Kelemen maga nem kéri megkegyelmeztetését.

Itthon ezalatt sok birtokadományozással, más vesztegetésekkel, a nemesi kiváltságok megerősítésének ígéréssel s főként az egyház támogatásával már folyt az egyezkedés az uralkodóház és a rendek között a leányági örökösödésről, már megszületőben volt a *Pragmatica Sanctio*. Ezzel az uralkodó osztály végképpen eladta az országot a Habsburgoknak, biztosította — mint történelmünk bizonyítja — két évszázadra a leányági örökösödést s vele hazánk jólszervezett gyarmatosítását és teljes kizsákmányolását. Már alig kellett félnie nemesi ellenállástól, egyre több lett a megalkuvó, a jövedelmező tisztségért vagy anyagi javakért behódoló főnemes, már akad ilyen hajlandóságú közpirtokos nemesember is. Otthon Mikes Mihály vagy Boér Ferenc is közéjük tartoznak. Nem csoda, hogy Mikesünk édesanyja is,

talán férje biztatására, arra gondol, hogy a Habsburgok örömmámorát kiaknázza és bujdosó fiának „gráciát szerez, ha bé akar menni” Erdélybe.

Már 1722 december 22-én fiához fordult. Csákiné éppen megjött, tőle hosszú évek óta most először hallott fiáról hírt, most tudta meg a címét is. Megható hangon próbálja rábeszélni a fiát, hogy jöjjön haza:

„Tudod, hogyha más faluba bocsátottalak is, micsoda bánatot vittem végben: hát most ennyi ideig, min nem mentem által! Engemet tudósíts, a garáciát mindjárt megszerzem; de még kedvedet nem látom s akarodat, addig semmiben nem munkálódhatom; mivel azt mondják, hogy addig nem szereznek, még nem tudják, van-é kedved, vagy nincsen? Én úgy hiszem, ha nem igyekszel, engemet csak kevés idő múlva sem látsz, mert a sok mindenféle keserűség meggyőzött. Azért az ő felsége hűségére igyekezzél béjőni, ifjúságodnak virágát mihaszna ott eltöltened — egy emberbe reménységedet vetned: ha a meghal, mit csinálsz? — Jobb az magad hazájába lenned, hogysen az idegenek között.”

Mikesnek nem kell a kegyelem. Őt mindenekfölött a gazdájához való állhatatos hűség tölti el; szomorú sorsában is csak egy az elhatározása, Rákóczi mellett maradni. Nem a szolga hűsége tartja, hanem a közléről is nagy embernek szeretete, csodálása.

Egyhangú napjaiknak akadt némi változatossága, szórakozása is. „Az ember nem mehet örökké sétálni, nem lehet mindig a mezőn vándorlani. Az idevaló emberekkel nem lehet társalkodni, itt az idegen senki házához nem mehet.” Új ismeretségek kötésére tehát nincsen mód vagy alkalom. A régiakkal elúnják egymást. Csak Bercsényiékhez járnak szívesen — kissé messze laknak — ebédre vagy vacsorára oda-odalátogatnak, s mulatnak Bercsényi fukarságán. Eszterházy Antaléknál még táncolni is lehet, az asszony fiatal, igen szép termetű, és szereti a mulatást. „Nekünk ilyen kell az unodalmas Rodostóra. A lengyel táncot eljártam már egynéhányszor véle. — Azt elmondhatni felőle, hogy emberségtudó asszony, és el nem únom magamat, amikor vele vagyok.” Ott van a főnemesek közül Csáky, Zay, Sibrik is — Forgács mindinkább elkíváncozik innen, a rossz nyelvek szerint Bercsényivel nem akar még csak egy városban lakni sem.

Bercsényiékhez viszont Mikes annál szívesebben jár: ott van szívének szerelme, a Zsuzsika. Mert az egyedüllet érzése külön bánata volt. S nagyon vonzódott Kőszeghy Zsuzsikához, akinek — mint írja — igen fősvényen osztogatták a szépséget, de aki

„rendes, tisztességes személy és tiszta jóság.” Őszintén, becsületesen szerette. Sokat nevetgéltek vele, megértették egymást. Mikor a pestis miatt más vidékre mennek, ahol összebb kell húzódniuk, Kelemenünk örül, hogy „a kis Zsuzsi közelebb lesz”. Bercsényiék a fejedelemhez mentek lakni; Bercsényiné szenteltvízzel kenegette a pestistől való félelmében egy kis daganatát: „ájtatos orvosságán mind a fejedelem, mind mi eleget nevetünk;” de nem is pestis volt a baja. Ellenben szemlátomást fogott s Mikesnek jogos aggodalma támadt, hogy mihamar „az örökös hazájába megyen” s mi lesz akkor? Vajjon Bercsényi nem házasodik-e újra? „Itt nincsen más leány, hanem Zsuzsi, Zsuzsihoz pedig még más is tartaná közit. De aki gazdagabb, hatalmasabb.” Bercsényiné csakugyan hamarosan meghalt és Mikesnek meg kellett tudni a „titkot”, hogy Zsuzsiból rövidesen Bercsényiné lesz. „A szívnek semmi része nem lesz a házasságban”, de a grófné címnek igen. „Rendszerint a szegény fogja meg a madarat és a gazdag eszi meg” — ez lett Mikes 3—4 év óta tartó szerelmének a sorsa. Még nem ez volt utolsó csalódása. Két esztendővel utóbb Bercsényi is meghalt, Zsuzsi özvegyen maradt. S noha Mikessel nagyon szerették egymást, s Mikesnek új reményei támadtak, a szeretet most is megvan, ezúttal is kocsarat kap. Vagy a grófné címet nem akarja elhagyni, vagy az tartja vissza, hogy „a legénynek nem igen villog aládájában az arany”, de nincsen kedve az új házassághoz. Mikes gyakran jár hozzá, sokat nevetgélnek most is; csak az a baj, hogy Zsuzsi Lengyelországba készül; megígéri, hogy a hűség megmarad, ha lehet, barátságuk föl nem bomlik — de elmegy. Mikes reménykedése, tervezetése végképpen füstbement.

AZ ELSŐ ALKOTÁSOK

Rákóczi száműzetésében sem volt tétlen. Jövendő feladatai új körvonalakban bontakoznak ki előtte, de csak lassan érlelődnek. Emellett szigorú életrendet szab magának. „Klastromi”, órákra beosztott rendtartással él, este sokáig dolgozik, de már kora hajnalban fönn van. „Ritka, — mondja Mikes — aki így tudja az időhöz alkalmaztatni magát, mint pedig, hogy úgy mondjam, az időt magához alkalmaztatni.” Ebéd után fűr, farag vagy esztergályoz, mint valami mesterember, és izzad, mintha evvel a munkával szerezné, meg a mindennapját. Mindenki csodálja. Ő pedig azokon mulat, akik unatkozni tudnak. Természe a jókedv, s azt, még mikor beteg is, magára erölteti. (Ezt persze Mikes tudja a legjobban.) Ezentúl „mikor vadászni nem megyen, akkor csak a sok írásban tölti az időt.” *Vallomásain* (a legfennköltebb önéletrajzon) dolgozik, politikai végrendeletét írja fiainak, rendezgeti írásait, leveleit.

Ilyenkor nincs szüksége környezetére, Mikesnek sincsen a fejedelem körül dolga, tennivalója, A nagy meleg házába zárja. Könyveket, újságokat olvas, amiket Bonnac-nétól, vagy a francia követség egyik-másik tagjától kapott, és naplójegyzeteit írogatja, föltehetően már szélesebb terjedelemben. (Egyik életírója meg is próbálta a *Törökországi levelek* első részleteiből azokat a mondatokat kikeresni, amelyeket egyszerűen átvett naplójegyzeteiből.) A fejedelem példája is hat rá. Ha nincs is betekintése a *Vallomások*ba, tudja, mi készül; maga a körötte élő valóságot, a maga körülményeit, a tudomásul vett vagy hírüljött eseményeket, olvasmányok emlékeit írogatja föl nagy kedvvel. Talán nincsen mindig türelme az olvasáshoz, írogatáshoz; azt előbb-utóbb megúnja, hogy csak a könyveket túrja, böngéssze, csak a tollával szántson. Sokirányú az érdeklődése, eleven és fogékony az esze. Nem jó mindig a szobában ülni. De lassan megszokja közben az új, rodostói életrendet, beletörődik az ottmaradásba. Nem utolsósorban azért is, mert a férfikor derekához közelget — 35. éve körül jár — bizonyos megnyugvás fogja el. Az első, nehe-

zebb években a követség postája, vagy Konstantinápolyba küldött emberük visszatérése, a maga egy-egy berándulása még jelenthetett némi izgalmat. Most, hogy a fejedelem iránt érzett „vak szeretetből” a hazatérésről végleg lemondott, nekilát egy kis írogatásnak a naplójegyzeteken kívül — egy kis fordítgatásnak. Van két különösen kedves olvasmánya. Mind a kettő vallásos munka.

Nem kell hinnünk, hogy Mikes vallásossága vakbuzgó. A Forgách Simon gyónásáról elmondott két történetke, a Bercsényiné orvosságáról elmesélt apróság — mindegyiken jót mulattak a fejedelemmel együtt — bizonyítják, hogy a babona, a kicsinyesség távol állt tőle. Talán legjellemzőbb errenézve, amit akkor ír, mikor az érsek odaérkezik. „Mint töltjük itt az időt? A nagy vígasságban csak sóhajtunk s olyan jó kedvünk van, hogy majd meghalunk bűnkben. Ha jól volnék, jobban tölthetném; de rossz vagyok, s attól tartok, hogy az is ne maradjak. De talán az idő okosabbá tészem, vagy akarom, vagy sem; a kénytelen való okosságnak pedig semmi érdeme nincs. Akkor volna valami kis érdemünk, amikor ehetnénk a megtiltott gyümölcsből, de nem eszünk, és nem akkor, amidőn arra nem nagy etyepetyénk (étvágyunk) vagyon. De már most, ha csak egynéhány napig is, okosabb leszek, mert tegnap ideérkezett a Ketek érseke, itt fog egynéhány napot tölteni, és addig rátartjuk magunkat, valamint a kompodí nemesasszony.” Azon is elszórakozik, hogy a „sárról”, amelyben megfürdött, a görög papok — hogy filléreket keressenek — azt hirdetik, hogy csak akkor használ, ha ők azt megszentelik.

A családi és iskolai nevelés hatása még erősen élt benne, de már fölfigyel a fölvilágosodásnak itt-ott fölbukkanó kérdéseire; valamit már ekkor is (1723) hallott a deizmusról, ha nincs is tiszta képe róla; amennyit tud, elég neki, hogy szembeszálljon vele, főként, mert a túlvilági élet hitét látja miatta megsemmisülve:

„Ne úgy gondolkodjunk, mint az olyan istentelenek, akik azt tartják, hogy az Isten a világot teremtven, magára a világra hagyta, hogy menjen, amint mehet, és hogy az aprólékos dolgokra nem vigyáz, valaminthogy az órás megcsinálván az órát, aztot feltekerí, és azután azt járni hagyja, amint neki tetszik. — Istennek olyan gondja vagyon egy szegényre, valamint egy királyra. Ha azt másképpen hinnők, azt is kellene tartanunk, hogy nincsen másvilág, és hogy csak a nagyurakért, gazdagokért teremtett ez a világ; az alacsonyrendűek és a szegények csak azokért vannak e világon, valamint a vízben az apró halak a nagyokért, és valamint az oktalan állatok a tehervonásért.”

Gondolkodásának még ebben a kötött hitében is van valami megkapó: a maga józan eszével és egészséges gondolkodásával meglátja a társadalmi ellentéteket: van gazdag és szegény, vannak nagyurak, akik az alacsonyrendűeket kizsákmányolják. Ez nem maradhat így. De hol van az orvossága? Nemesember létére belérögződött, hogy ezen nem lehet változtatni. A kiegyenlítő-désnek viszont meg kell lennie. Vallásossága szerint ez a túlvilágon következik be. Ezért *kell* túlvilágnak lennie. Más elképzelése nincsen.

Ez a vallásosság vezeteti olvasmányainak megválogatásában is.

Két kedves könyvének egyike a brabanti Van Haeften Benedeknek száz évvel azelőtt (1635-ben) megjelent és az egyházi reakció korában nagyon elterjedt, szép metszetekkel számos kiadást ért könyve volt, a *Regia via crucis*. Ezt a könyvet talán már Kolozsvárt a jezsuiták adhatták kezébe, Párizsban pedig megszerezhetette egy francia fordítását is: *Le chemin royal de la croix*. (A keresztnek királyi útja.) Késő öregkoráig szerette és olvasgatta ezt a könyvet, élete végén le is fordította. De már Rodostóban is, mikor a pestistől fél, amelynek közülük is sok halottja van, 1722-ben emlegeti, hogy „így kell a keresztnek útján járni”. A fordításról lesz még szó. Most csak egy-két verse szerepeljen, mert azok mintha rodostói életére céloznának. Vergilius-részlet fordítása az egyik:

Midőn oly kedvesen szólnak a madarak,
Ugrándoznak vígan pázsiton a nyájak,
Kedves nedvessége a gyenge szőlőknek,
Bő termékenységet adnak a mezőknek.

A másik Senecának *Thyestes* című tragédiájából való s így hangzik:

Nem bánom, keresse akárki nagyságát,
Erővel, vagy másként udvar méltóságát
Én akarok venni kis lakóhelyemben
Távol mindenkitől részt a bölcseségben.
Ott se szomorkodni, se nem kell tartani,
Csendességgel nézem a napot feljöni.
Ott az esztendőknék szemlélem forgását
És csendesesen várom magam öregségét.
Ekképpen töltvén el az én napjaimat,
Tartás nélkül nézem végső óráimat.

Jól mondja Mikes magáról, mint versfaragóról: „Ha más kezéhez akadnak is, nem törődöm rajta. Ha nem szereti, csináljon szebbeket: én sohasem voltam a Parnassus hegyén.” Nem

született költőnek, csak próbálkozott a versírással, és Seneca sorain át is a maga sorsáról elmélkedett.

Másik kedves olvasmánya szintén francia könyv, Gobinetnak *Instruction de la Jeunesse* (Az ifjúság nevelése) című munkája volt. A 17. század szellemében írt erkölcsi irányú munka ez, az ifjúság számára készült. Párbeszédese a formája, — apa és fiú beszélgetnek — öt részre oszlik. Vezető gondolata a jó erkölcs: igyekezzünk ennek megőrzése céljából — így tanítja — először önmagunkat megismerni. Azután válogassuk meg társaságunkat: a rossz társaságnak két mérge van, a beszéd és a példa. Mind a kettő megronthat. Henyélésre, tétlenségre szoktathat. Aki a munkától fázik, engedetlen, hanyag lesz, sőt álmodozó; mert tétlenül tervezget, ma ezt szeretné, holnap azt akarja és igazában semmit sem tesz.

A henyéléssel együttjár a multságok, gyönyörúségek keresése. Jöllakás, nagyokatalvás még nem a legrosszabbak; a semmittevés „az ördög párnája”, főoka az érzékiség felülkerekedésének, a tisztátalan érzésvilágnak, a szemérmertlenségnek. Fajtalan beszéd s erkölcstelen tartalmú könyv még fokozza mindent. Mindennek orvossága a munka. Az erősen vallásos szellemű és bibliai példákkal fölösen átszótt fejezetek sok gyakorlati oktatással is szolgálnak — ezeket megtetézi a pályaválasztás kérdéseivel. Kétféle pályát ismer: egyházit és világi. Az utóbbiaknál vigyázni kell, hogy a hatalom visszaélésekre ne csábítson. Óvakodni kell a rossz tanácsadóktól; ezek a mi legnagyobb ellenségeink. Tisztviselő, bíró, katona, ügyvéd, orvos, kereskedő vagy mesterember mind a közjót szolgálja.

Ezek a jórészükből talpraesett, okos, valóban gyakorlati részletek megértetik, miért becsülte meg a minden iránt érdeklődő Mikes ezt a könyvet.

Mert valóban megbecsülte és nyilván sokat forgatta; ennek bizonyossága, hogy kétszer is lefordította. Először, és ez azért hiteles adat, mert a kéziratra maga jegyezte rá, 1724-ben. Az *ifjak kalauza* lett a fordítás címe s a kiadatlan kézirat (az Egyetemi Könyvtárban van) közel 700 lap. Ez Mikes legrégebbs ismert munkája. A rendszeresen vezetett és valószínűleg egyre bővebben írt naplójegyzeteken kívül előtte aligha írt vagy fordított mást. Nagy türelem kellett és sok idő ennek a fordításához is. Látuk azonban, hogy Mikes megkívánja az ifjaktól, hogy életükben legalább egy hasznos könyvet fordítsanak. Mintha ezt a kötelességét akarta volna teljesíteni, éspedig elég kiadósan. A fejedelm szolgálataiban ideje is volt rá elég. Türelme is, mert senki sem sürgette. Sőt húsz évvel utóbb még egyszer nekilátott, újradolgozta. Vannak azonban Gobinet könyvének társadalmi vonat-

kozásai is. Szó esik benne a henyélő ifjúság érzéki tobzódásáról, a rossz tanácsadókról, a főnemesi osztály hatalmi túltengéséről, visszaéléseiről. Gondol-e Mikes, mikor ezeket fordítja, a magyar viszonyokra? Bizonyára. A maga emlékeiből többre is eszmél: a nemes ifjak életmódjának olyan bírálóira, mint egy emberöltővel később, persze szélesebb és átfogóbb gondolatvilágban Kármán József. *Az ifjak kalauzán*ának fordítása után egy esztendővel megírja, „hogy neveltetnek nálunk az ifjak közönségesen”.

A gyermek a falusi iskolában megtanul olvasni és megtanulja a paraszti szokásokat. Hogy „nemesember”, azt csak azért tudja, mert a jobbágyok kisuruknak nevezik. Mikor nincsen az iskolában, otthon az apját minden héten hétszer részegen látja. Végre a kollégiumba kerül. Ott évtizeden át komolyan dolgozik s ha jó diák, a végén annyit tud, hogy országos dolgokat is rábízhatnak. De mihelyt hazamegy, könyveit sutbavágja, „legelsőben is azon igyekszik, hogy cifra köntöse és paripája légyen. Leghasznosabb beszélgetése a vadászatról, a lovakról vagyon. Asztalnál... nagy gyalázatnak tartaná, ha jól nem innék. Felróván az atyjafiait, és közöttük egynéhány részegség után megmosván torkát a deák szótól és az iskolai portól, ismét hazairomtat azzal, amit az atyjafiaitól tanult. De mit tanult? Azt a tudományt elveszi, mihelyt az apjához vendégek érkeznek; mert legnagyobb gondja is az lesz, hogy az apja vendégeit megrészegítse. E szerint tölt el két vagy három esztendőt vagy a vadászásban, vagy az itálban, vagy a Vénus udvarában. Az országgyűlésiben elmenvén, az ország dolgához nem tud — amit esztendőig tanult, azt egy kevés idő alatt mind elfelejti — a tanulásnak se maga, se az ország hasznát nem veszi.”

Lehetséges, hogy az *Ifjak kalauzán*ának társadalmi vonatkozásai nyitották ki szemét és a hazai emlékeket földézve, most látja meg a magyar nemesség elmaradottságának okait, ezek között is a nevelés hiányosságát.

Rákóczi rodostói könyvtárában, amelynek jegyzékét pontosan ismerjük, sem a *Kereszt királyi útjának*, sem az *Ifjak kalauzán*ának francia eredetije nem volt meg. Az egyik Kolozsvárt, vagy franciaországi éveiben, a másik talán Bonnac-né jóvoltából került a kezébe s lett kedves olvasmányává. Egy harmadik könyvről is tudunk, amely az övé volt s amelynek köze volt irodalmi munkásságához. De ez már nem vallásos munka — Madame de Gomeznek, egy francia novellairónőnek *Les journées amusantes* (Mulatságos napok) című, 1723-ban, nyolc kötetben megjelent elbeszélésgyűjteményéről van szó. Az irodalomban az a föltevés él, hogy ezt a munkát is Bonnac-né adta vagy küldte neki, nyilván Konstantinápolyból való távozása előtt. Húsz esztendővel

később Mikes több részletet lefordított belőle — az egésznek mintegy ötödrészét — de már most is, s azután is sokat forgatta a neki bizonyára sok gyönyörűséget szerzett köteteket. Szerette is, mert a maga becsületes jóságával, tiszta erkölcsi gondolkodásával jól egyezett a gyűjtemény iránya. Volt az elbeszélésekben sok kalandos is. A sokat átélt embernek ez is tetszett benne. Mindenekfölött azonban: világi irodalom volt, harminc érdekes történet, amelyet még nem sokat olvasott. Hogy már eleinte sokszor volt a kezében, annak emléke van a *Leveleiben*: 1724 derekán mondja el Dom Antonio portugál király történetét, úgy, ahogyan azt Gomezné elbeszélései között találta.

Ez a Dom Antonio harcban állt Ferdinánd spanyol királlyal és feleségével, Izabellával. A hadiszerencse nem kedvezett neki, emberei és pénze egyaránt fogytán voltak. Ezért XI. Lajos francia királytól kért, és pedig személyesen, segítséget. A király szép ígéretekkel biztatta őt, de lassacskán rá kellett eszmélnie, hogy minden csak ígélet maradt. Végül is azt a világos választ kapta, hogy tőle semmit sem kell várni s amit eddig is ígért, azt nincs módjában megadni. (Egy kicsit emlékeztethette Mikest a történetke Rákóczira és XIV. Lajosra.) Dom Antonio kétségbeesésében elhatározta, hogy elbújdosik. Előbb azonban két levelet írt. Egyet a fiának, akit utódjául jelölt ki — meg is tették annak, meg is koronázták. A másikat a francia királynak, ebben föltárta sorsát és elhatározását. XI. Lajost megindította a levél. Mentén megváltoztatta szándékát. Követet küldött Dom Antonio után és hadsereget adott melléje, hogy vigyék vissza királyi székébe. A befejezés apa és fiú önzetlen vetélkedése, hogy melyikük legyen a trón: az apa meg akarja hagyni fiának, a fiú vissza akarja adni apjának. „Végtire az atya a fia sok kérésére és könnyhullatására meggyőzetvén, királyi székébe visszaült és nagy pompával ment be Lisszabonba, a nép pedig örömmel áldotta mind az atyát, mind a fiát.” Én nekem tetszik, azért írtam meg, fűzi hozzá Mikes. Jó napjai voltak: Rákócziék a melegben kimentek sátrakba és őt hagyták otthon, hogy viselje gondját a háznak. Jó időtöltést talált az unalom elhárítására: kedves francia könyvből átültette Dom Antonio történetét. Utóbb is szívesen merítgetett Gomezné könyvéből: onnan vette a következő évben a gyapottermelés ismertetését és a „selyemesztő bogarakét”.

Íme, ezek az első írásai. Egyik sem eredeti, De maholnap tíz esztendeje, hogy Rodostóban vannak. Szórakozás során megtalálta a könyvet és most ráeszmélt az írás, a fordítás ízére. Eleinte talán csak a minden ifjú számára éppen általa elgondolt kötelesség teljesítéséül, utóbb már kedvtelésből, az írás örömetől ösztönzötte.

FRANCIA KALANDOROK

Környezetében kevés emlékezetes esemény történt. Változottság volt, hogy 1727-ben meglátogatta Rákóczit kisebbik fia, György, aki azonban sehogysem érezte jól magát az egyhangú társaságban. A fejedelem látta ezt és megpróbálta, hogy szórakozásáról gondoskodjék. Mikessel elküldte őt a híres sárosfürdőbe, — „úgy jöttünk ki, mint az olyan állatok, kik makkot esznek” — s Mikes jól megittatta a savanyúvízzel. Majd vadászni vitték. Hiába, nem érezte magát jól Rodostó csöndjében. Neki is „ostorod” lett a város (amelynek nevéből Bercsényi forgatta ki ezt a szót), hamarosan visszatért Párizsba. Rákóczi idevárta nagyobbik fiát, Józsefet is — Bécsből neki is sikerült megszöknie — jövetelével azonban egyre késett, mire megjött, apját már nem érte életben.

Pedig közben volt idő, mikor a bujdosóknak különösen jól esett Rodostó csöndje. 1730-ban Konstantinápolyban fölkelés tört ki. Két szegényember: egy fürdőslegény és egy dinnyeárus álltak az élén. Szembeszálltak a szultán zsarnokságával: összegyűjtötték társaikat, utcáról-utcára jártak, egyre nagyobb tömeg csatlakozott hozzájuk s másnapra olyan erőre tettek szert, hogy a szultán kénytelen volt velük tárgyalásba bocsátkozni. A fölkelők írásba foglalták kívánságaikat; a szultán azonban nem mindenben engedett: főként a főpapot nem akarta kezükre adni. A nagyvezért, aki a kapitán-pasát már kivégeztette, megfojtották, „az a veszett, undok, fajtalan tihája” pedig ijedtében szörnyethalt: a szultánt, aki három holttestet küld nekik, lemondásra készítették s III. Ahmed átadja a trónt unokaöccsének. „Egy ilyen nagy birodalomban kik tevék le a császárt? — állapítja meg Mikes is a zendülés erejét — csak két közönséges janicsár!”

Mikes a valóban történeteket anekdotás formába teszi át. (Utóbb Jókai, *Fehér rózsájában*, regényes történetet formált Halil Patrona lázadásából.) Voltaképpen egy veszített háború után mindig kitörő elégedetlenség ütötte föl a fejét itt is. A perzsa háborúk a már süllyedőben lévő államhatalmat tovább gyengítették, s

mikor 1730-ban híre jött, hogy a perzsák ismét betörték az ozmán birodalomba, ez a nép nyugtalanságát és a kormány tétovázását viharrá kavarta. Az elégedetlenség mihamar a fölkelés képét mutatta.

Mikest meglepte, hogy még a zsarnoki Törökországban is lehetséges egy népi megmozdulás, amelyről nem ítélt megbizhatóan, mert csak hírekből tudott róla. Azt is hallotta, hogy a fölkelők nem elégedtek meg követeléseik teljesítésével. A kegyetlenkedő vagy megvesztegetett előljárokát le akarták váltatni. Az új szultán azonban törbeecsalta és lemészároltatta őket. „Ez napon délig az egész rebelliseket kiirtották.” A fölkelésnek nem maradt ideje és nem nyílt alkalma rá, hogy birodalomszerte elterjedjen.

A hírek szemmelláthatóan érdekelték Mikest. Elbeszélésük megmutatja, mennyire szeret kitekinteni a maga kis környezetéből. Eszébe jut az a sok változás, amit átélt, de a konstantinápolyi vak népi megmozdulás aligha a maguk nagy szabadságharcára emlékezteti, csak a sors nagy változandóságára. De érdekes egy másik megfigyelése. „Nem hinné azt el, a ki nem tudná, — mondja — hogy a rebellióban is milyen rendet tartanak, és hogy ahhoz képest micsoda kevés károk vannak. Mert ugyanis ki gondolhatná, hogy olyankor prédálás ne legyen? A sok boltokat felferhetnék, a császár kincstartójára reá mehetnének: de nem.” Hogy Rodostóban a bujdosók szintén tartottak éfféléltől, elgondolható. „De itt minden oly csendességben volt, mintha csak álom lett volna a rebellió.”

Ezt a csöndet most már események kezdték megtörni. A pozserováci béke Rákóczi terveit eltemette. A bujdosók között irigykedés, egyenetlenség ütötte fel a fejét, minél többen haltak meg és minél kevesebben lettek, annál inkább. Kifelé egyébként — mondja — olyan nagy, csöndes nyugalomban éltek, mintha körülöttük mindenki meghalt volna, csak ők élének, pedig — teszi hozzá — mindenki él, csak ők alusznak. A kormányváltás nem lendített sorsukon. De Rákóczi újból reménykedni kezdett, mert a szultán politikájában Ausztria-ellenes magatartást észlelt. Új terveken gondolkodott. Moldvában, Erdély határán földeket akart bérelni. Az volt az elgondolása, hogy ott gyűjti össze az elégedetleneket, akik, ha kell, minden pillanatban készek a fölkelésre. Terveibe Mikest is belevonta. Neki is földet kellett volna a határon bérelnie, avval az ürüggyel, hogy akkor elveheti Bercsényi özvegyét, annyira szeretett Zsuzsikáját. Mikesen kívül másokat is bevont szándékába, amely a török kormány ellenkezésén hiúsult meg.

Ekkoriban Rákóczi körül már sok politikai kalandor hem-

zsegett. Bohn kapitányt, egy különben szorgalmasnak látszó embert, körülbelül akkor fogadta a házába, amikor György fia volt nála látogatóban. Bohn, akiben feltétlenül megbízott, ugyanakkor a császári követnek is följajánlotta szolgálatait, s a fejedelem minden intézkedéséről, leveléről híven beszámolt a követnek. Rákóczinak benne való csalódása később végzetessé vált a fejedelemre.

Egy másik ilyen kalandor, Vigouroux, a katolikus hitre térésével, s álszenteskedésével nyerte meg bizalmát, de nemcsak anyagilag zsarolta a fejedelmet, hanem egészen hatalmába kerítette a bujdosók ügyeinek, a háztartásnak, az egész udvartartásnak vezetését — ugyanakkor az angol követnek jelentgette Rákóczi és a francia követség kapcsolatait s megpróbált a császári követtel is érintkezésbe lépni. Hatalmaskodó természetével, kapzsiságával és fölényeskedő magatartásával magára zúdította valamennyi magyar ellenszenvét, már sokan készülődtek, hogy elhagyják Rodostót. Mikes is azt írja róla, hogy „mindennel azt akarja elhitetni, hogy mindent tud és mindent látott. Ha hűszat szól, tizenkilenc szava hazugság. Már itt némellyel — Ilosvay Jánosra céloz — elhitette, hogy ő tud aranyat csinálni. Gondolom, amint látom, hogy talán megakad itt közöttünk, mert az olyan sokbeszédű, síknyelvű sehonnain itt igen kapnak.” Kósza hírek szerint kellemetlenkedései miatt maga Mikes is annyira elkedvetlenedett, hogy távozni készült Rodostóból — de lehet, hogy ezek a hírek csak a moldvai tervek miatt szállongnak. — Bohnon és Vigouroux-n kívül is, különösen Rákóczi György kíséretében, hasonló kalandoroknak egész hada érkezett. Rodostó szinte hemzsegett tőlük. Voltak persze a fejedelem környezetében a franciák között derék, megbízható emberek is. Hűséges ezredese, sok esetben követe, D’Absac (Dobszak uram), udvari orvosa, Lang Ambrus, testőrkapitánya, Molitard s főként első titkára, Bechon Lajos, az utókor előtt is tiszteletet érdemelnek. Kíséretéből már csak Csáky, Zay, Sibrik, Kiss István, Pápay és Mikes maradtak ott. Az idő és a körülmények őt magát is megviselték. Egy lengyel hercegnővel való házasságot tervezgetett és Ausztriával békét akart kötni: még mindig föl-fölcillant benne a remény, hogy tehet valamit hazája függetlenségéért. Bécsben azonban a magyarfaló Savoyai Jenő volt az úr, Rákóczinak esküdt, gyűlöletes ellensége, a gyarmatosításnak elszánt irányítója, s vele mindaz a sok feudális főnemes, aki Rákóczi birtokaiból részeseedett. Nem utolsó sorban pedig a klerikális reakció is mindent megtett ellene — Bécs mereven elzárkózott minden tárgyalás elől. A fejedelem hanyatló egészségét Bohn árulása, a konstan-

tinápolyi francia követ szembefordulása és a francia külügy-miniszterek hálátlan viselkedése teljesen aláásták.

Mikes a francia kalandorok egyikével-másikával mégis jő-ban volt. Az ifjabbik Vigouroux pl. egyenest dicsekszik is „Mr. de Mikez” barátságával. S ha Mikesnek bizalmasabb baráti viszonya nem alakul is senkivel, a szemfüles, minden iránt érdeklődő ember sokat hallhat és tanulhat a sokfelé forgott kalandoroktól is. Újságokat úgyis kapnak, de most alkalma van, hogy közvetlenül is megtudjon, vagy legalább megkérdezhessen egyetmást. A Bonnac-né fogadóóráin tanultak óta folyamatosan halad művelődése s vele párhuzamosan tudatosodik egy változatos életnek minden szerzett tapasztalata. Most egy új ismeretség kiérleli benne azt az írói hivatásvágyat, amelynek a huszas évek kísérletei első megnyilatkozásai voltak. Ez az új ismeretség is egy nyugtalanvérű francia, svájci születésű kalandor: De Saussure Cézár.

A hányatott életű ember Nagy-Britanniától Livornóig, Portugáliától Málta szigetéig egész Európát bekalandozta már, mikor Keletre vágyódott s a huszas évek végén Konstantinápolyba került, ahol az angol követség alkalmazottja lett. 1733 elején új, mulatni szerető lengyel követ jött a portához, aki sok zamatos, erős magyar bort is hozott magával. A követségek tisztviselői között most megkezdődtek az ivások, léha tobzódások, amelyeken a különben mértékletes Saussure is kénytelen-kelletlen részt vett. Egészsége nem bírta a mulatozásokat s ezt elpanaszolta barátjának, a Konstantinápolyban gyakran megforduló Zay Zsigmondnak, mire Zay meghívta őt pihenésre a maga ugyancsak csöndes hajlékába, Rodostóba, és Saussure elfogadta a meghívást. Az első látogatásnak nagyon kedves emlékei maradhattak benne. Mikor az év őszén nagykövet-gazdájával összekülönbözött s haza akart térni szülőföldjére, illőnek tartotta, hogy Rodostóba is átránduljon búcsulátogatásra. A látogatásnak az lett a vége, hogy ott ragadt Rodostóban: a fejedelem szolgálatába fogadta őt és besorozta udvari nemesei közé. Híven szolgáltá urát s velemaradt annak haláláig. Rákóczi környezetében természetesen hamar megismerkedett Mikessel is, jól megértették egymást. Sokat tapasztalt, széles látókörű ifjú volt, Mikesnél 15 évvel fiatalabb. Nagy irodalmi műveltségre tett szert, maga is írogatott. Szokása volt, hogy úti élményeit gondosan följegyezze, miként azt Mikes is régóta tette. Meghittebb lett viszonyuk azáltal is, hogy a fejedelem mindkettőjüket nagyon kedvelte. Jóllehet egyikük sem említi összetartozásukat a maga *Leveleiben*, barátságuknak van egy-két bizonyítéka. Saussure a jóval idősebb Mikesnél, Rákóczinak egyik legkedveltebb, legbensőbb emberétől ismerhette meg

Rákóczi szokásait, kívánalmait; Mikes viszont nagyon sokat tanulhatott fiatal barátjától. Saussure is megírja, hogy francia, hollandus és kölni lapok járnak ide, akkor kerülhetnek Mikes kezébe a *Spectateur* kötetei, talán Guillet történelmi munkái is, meg sok egyéb, a fölvilágosodás eszmevilágát hirdető könyv. Saussure maga sokat mesélget utazásairól, meg is mutatja úti-jegyzeteit Mikesnek s lassan kipattanhatnak irodalmi terveik is. Ez mind nem bizonyos, de valószínű, és arra a feltevésre késztet, hogy a másfél esztendő alatt, amelyet együtt töltöttek, érlelődik meg Mikesben a *Törökországi levelek* írásának gondolata: az a terv, hogy naplójegyzeteit irodalmi alkotássá formálja. Saussure is ilyesmire gondol: mikor majd hazamegy, ő is ír *Törökországi leveleket*.

A FEJEDELEM HALÁLA

1733 tavaszán már Mikes is úgy érzi, hogy háborús készülődések folynak. „Lehetetlen, írja, hogy már hadakozást ne lássunk Európában”, ősszel pedig : „várjuk, mely felől zavarják a vizet, hogy mi is valamit foghatnánk”. A lengyel királyválasztáson kívül — amely miatt északon csakugyan kitört a Rodostóban lelkendezve várt háború — arra is számítanak, hogy III. Károly halála esetén Európa népei nem fogadják el a leányági örökösödést és a császárválasztáskor még nagyobb tűz robbanhat ki. Az angol nagykövetség volt embere, Saussure erről a hangulatról is bizalmas és titkos jelentéseket közölhetett Rákóczival. Bonneval — az osztrák tábornokból török pasává vedlett grófi kalandor — terjedelmes emlékiratot dolgozott ki, amelynek tételei közé tartozott, hogy az új háború Magyarország földjén folynék, s ha a török kormány követi az ő tanácsát, hogy európai színvonalú hadsereget állítson ki, Magyarország gazdát cserél. Egy nem Habsburg, nem osztrák, hanem német császár nem sokat törődne Magyarország és Erdély elvesztésével, önállóságával. Mindezt Bonneval megtárgyalta Rákóczival is, és karácsony felé Mikes megint azt írja: „Mindezért hadakozást nagyon várjuk. Mi hasznunk lesz benne — mi csak reménylünk, csak reménylünk mindaddig, míg meg nem halunk. Az olasz példabeszéd azt mondja, hogy aki csak reménységgel él, az ispotályban hal meg. Ha ispotályban nem is, talán Rodostóban. Várjuk, hogy valaki valamely zűrözücsináljon, mert mi magunkkal jötehetetlenek vagyunk.” 1734-ben egyre hangosabb lesz a világ. Németek, franciák, spanyolok vonulnak Olaszország felé. A cár és a szászok megszállták Danzigot. A lengyel királyt bekerítik. Olaszországban sok „császármadarat” öltek meg s a németet megverték. (Az olasz harctéren hadakozik ekkoriban Mikes költőtársa, Amade László is. A quastallai ütközetről, amelyben részt vett, Mikes is tud.) Rákóczi a politikai helyzet ilyen változásával szeretne Franciaországba jutni. Mindig becsapták a franciák, mégis mindig reménykedik bennük.

A reménységből semmi sem válhatik valóra. 1735 március 12-én Mikes már „nyughatatlan elmével”, 25-én már „szomorúsággal” ír a fejedelem nagy betegségéről. „Aki is, természet szerént mindig piros lévén, úgy elsárgult, valamintha sáfránnyal megkenték volna”. Bár fájdalmat nem érez, nagyon bágyadt, étvágya nincs és „szüntelen való hideglelés van rajta”. „Kérjük az istent, hogy tartsa meg — írja Mikes — ezt a nagy embert, akit az ellenségei is nagynak tartanak”. Alig két héttel utóbb, április 8-án pedig könnyhullatással írja, hogy nagy a sírás és keserűség közöttük, de magukat siratják, mert árvaságra jutottak. A magyar szabadság legönzletlenebb, lánglelkű hőse, „a mi urunk és édesatyánk” kiszenvedett — elaludt, mint egy gyermek. Legőszintebben, legigazabban Mikes sirathatta, aki 29 esztendő t töltött vele. „Magunkat sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk. — Ki sem lehet mondani, micsoda nagy sírás és keserűség vagyon itt miközöttünk.” Az elhúnytat 12-én koporsóba zárták, és várták a porta engedélyét, hogy többször kinyilvánított óhajtása szerint Galatában édesanyja mellé temethessék. A török kormány az engedélyt, bizonyára az osztrákokra való tekintettel, de avval az ürüggyel tagadta meg, hogy holttestnek bevitele Konstantinápolyba ellenkezik a török szokásokkal.

Halálakor a francia követség Mikessel és Bechonnal pontos leltárt készített hagyatékáról. Ebben a leltárban cím szerint, egyenként felsorolva szerepelnek a könyvei is, így maradt ránk könyvtárának pontos jegyzéke. Mindezeket az ingóságokat 22 teljesen egyenlő nagyságú és alakú ládában helyezték el — ezt Saussure-től tudjuk — s mikor a portától három hónappal utóbb engedélyt kaptak, hogy a ládákat vám- és minden egyéb vizsgálattól mentesen Konstantinápolyba szállítsák, e ládák egyikébe rejtették Rákóczi koporsóját. Éppen Mikes Kelemen és Saussure Cézár kísérték a szállítmányt — ők kísérték tehát egyelőre (1906-ig) utolsó útjára a fejedelmet. A galatai parton rakodtak ki. S mialatt Saussure a többi ládát egy francia kereskedő tűzbiztos raktárába vitette, Mikes a fejedelem holttestét rejtő ládát a jezsuita templomba szállíttatta avval az ürüggyel, hogy a ládában Rákóczi könyvei vannak. Már nem voltak. Itt világosan kitetszik valami, ami Saussure és Mikes megértő barátságának bizonyága. Ők ketten Rodostóban, az utolsó éjjel, a francia követség első titkára, Belin Ferenc által leltározott könyveket mind kicsomagolták, s helyébe tették Rákóczi holttestét. Mikes észére vall ez a kis történet: a hűséges kamarás így váltotta valóra a fejedelem óhajtását, hogy édesanyja mellett akar elporladni — maga vitte be gazdájának hamvait Galatára, Zrínyi Ilonához.

Rákóczi könyvei ott maradtak Rodostóban; fordításaihoz ezeket használta fel.

A fejedelem halála persze nagyon megviseli. Rodostóból most már fokozottabban „a szomorúságnak helye” lett, „ahol is minden szomorúságra gerjeszt. Akárhová forduljak, mindenütt azokat a helyeket látom, ahol az urunk lakott, járt és beszélt velünk: most pedig azokat a helyeket csak pusztán látom, és azok a pusztá helyek keserúséggel töltik bé szíveinket. Elhagyattattunk jó atyánktól, és könnyhullatással vigasztaljuk árvaságban való maradásunkat”. E megható sorok mutatják, milyen nagyon-nagyon szerette Rákóczit. Nem csoda: közel harminc esztendő kötötte hozzá, szinte mindennap láthatta, érezhette emberi nagyságát. Talán még megindítóbb az a kis epizód, amelyet jó egy esztendővel halála után elevenít föl. Rákóczi drágállotta Mikesnek egy vásárlását. „Én azon — beszéli el Mikes — szokásom ellen fölindultam, mert nekem úgy tetszett, mintha bennem kételkedett volna, és mondtam, mint goromba, ha bennem kételkedik, parancsolja másnak, aki vásároltasson. Erre szegény semmit sem felel, csak a kezembe adja a számadást, és elfordul tőlem érdemem szerint. Ezzel én is kimegyek. Másnap semmit sem szól hozzám, én pedig csak várom, hogy szóljon. Még másnap, akkor sem szól semmit is — a már nekem nehéz volt, mert megismerem ostoba cselekedetemet. Harmadnapján már nem tűrhettem, bémegyek utána az íróházba, ott eleibe borulok, és könnyes szemmel csókoltam kezét, és kértem bocsánatot. Erre az a ritka és nagy ember megölel és mondja: „Megbocsátok. Sokszor eszedbe jutok én neked, ha meghalok, sokszor megemlegetsz engemet; de akkor késő lesz. Ha akkor sírva hallottam ezeket a szókat, most könnyes szemmel jutnak eszembe. Bé is teljesedtek!” Be is teljesedtek, mondja ő maga — nagyon szerette Rákóczit — sokszor megemlegette...

II.

A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK

OSZK

A MUNKA KELETKEZÉSE

Nemcsak könyvei voltak immár: ideje is volt bőven. Nem volt már gazdája, a maga ura volt. Visszaöltözött lófó-székelynek. Ez az az időpont, amikor, bizonyára Saussure-rel való beszélgetéseitől is ösztönözve, meg azért is, hogy itteni életüket s volt gazdája emlékét megörökítse, naplójegyzeteinek földolgozására gondolt.

Így születik meg az a munka, amely a 18. századnak ma is legfrissebb, legélvezetesebb szépprózai alkotása: a *Törökországi levelek*. Mielőtt ennek a pompás, minden ízében magyar, örök-eleven alkotásnak szépségeire térnénk, foglalkozzunk előbb keletkezésének külső körülményeivel.

Egyik kutatónk a kézirat papirosának vízjeleit is megvizsgálta és arra az eredményre jutott, hogy a levelek első csoportja, Rákóczi haláláig (1—122. levél), 1737 körül keletkezett. Ennyire pontosan a vízjelek nem beszélnek. Bizonyosságuk azért sem döntő, mert ez a ma is meglévő kézirat másolat. Igaz lehet az, hogy a már levélformába földolgozott naplójegyzeteket Mikes *ekkor* másolta tisztába. Hogy másolat, azt abból is látjuk, hogy az 1717. és 1718. évszám helyett 1737. és 1738-at írt és a 3-ast utólag javította ki 1-esre. Ebből nyilvánvaló, hogy a *Levelek* első csoportját 1737—38-ban másolta tisztába.

1737 elején érkezett meg Rákóczi idősebbik fia, József, akit egy évtizeddel azelőtt apja olyan nehezen várt ide. Ettől fogva Mikesnek sok dolga és sok bosszúsága volt. Ez vezet arra a feltevésre, hogy Mikes Saussure távozása után, a Rákóczi József megérkezéséig eltelt időközben írja meg jegyzeteiből a *Törökországi leveleknek* Rákóczi Ferenc haláláig terjedő részét s azután másolgatja le. A moldvai, szomorú kalandban átszenvedett élményekből alakult a második egységes rész (123—157. levél). Végül az utolsó félszáz levelet kisebb-nagyobb megszakításokkal 1740-től 1758-ig mindaddig írogatta, amíg maga lett a bujdosók főnöke, básbugja.

Minek köszönheti az utókor ennek a mindnyájunk szívébe zárt, pompás alkotásnak a megszületését?

Arravalóságát Mikes magával hozta a közkézen forgott emlékiratok (mémoire-ok) százados hagyományából, amelyeknek közvetlensége, zamatja, íze korán meg kellett, hogy fogja őt. Hozta a kedélyével, amely lelkes magából csak úgy árad az írásaira. Nagy része volt a fejlődésben annak, amit a fejedelmi udvarban látott és hallott, ahol megbecsülték a művelt hagyományokat. Ezek fokozatosan csiráztatták a benne még szunnyadó tehetséget. Fejlesztette azt a fejedelem példája is, aki szorgalmasan dolgozott írásain. Leginkább azonban mégiscsak veleszületett, kitűnő tehetsége a mű alkotásának legtermészetesebb magyarázata. Írónak, nagy írónak termett és a zágoni bércek talajából, levegőjéből már magával hozta ezt a rátermettséget. Minden iránt elevenen, fürgén érdeklődő, de alapjában befeléforduló, élményein szívesen elgondolkodó ember volt, aki tapasztalatait belsején átszűrve, szülőtájának híven megőrzött, zamatos nyelvével, talpraesett szólásaival tudta megörökíteni.

Természetes, hogy a mű keletkezésére és irodalmi fejlődésére az életében bekövetkezett egyéb mozzanatok is hatással voltak. Franciaországból csak benyomásokat hozott, de műveltséget nem, és még kevésbé írói készséget. Bonnac-nétől a francia újságok, könyvek olvasásán és a kalandorokkal való társalgáson át Saussure személyes hatásáig ezek a mozzanatok ösztönzően hatottak kiérlelődésére. A húszas évek fordításai már érett kísérletek, naplójegyzetelben azonban sokkal több az írói szellem.

Most, hogy Saussure is elment, magára maradt az emlékeivel, rá is ért. Hatása alatt van az imént átélt megrendítő eseménynek, elvesztette itt tartózkodásának céltudatát. Hazamenetelre még nem gondolhat, kötelességet érez az ifjú fejedelem iránt, egyelőre vár. Beletemetkezik a *Levelek* írásába és most ébredzik benne az alkotás öröme, gyönyörúsége. Munkája útirajznak indult (éppen úgy naplószerűen, mint Saussure-é) s élmények és olvasmányi emlékek tükrévé szélesedik.

A *Levelekről*, mikor egy emberöltővel Mikes halála után nyomtatásban megjelentek, meg azután is, egy évszázadon át az volt a köztudat, hogy ezek valóban elküldött (missilis) levelek másolatai. A kötet élén ugyanis ez a cím volt olvasható: *Constantinápolyban, gróf P... E... írott levelei M... K...* A levelek közvetlen, nyájas hangja, a „néni” iránt való kitartó, erős vonzalom, őszintének látszó érzelem jogosnak mutatta ezt a föltevést. Avval is érveltek, hogy olyan rövid leveleknek, amelyek kis kedveskedésen kívül nem mondanak semmit, irodalmi célú műalkotásban nem volna helyük. Végül: betűszerint vették befejező

sorait, hogy „az első leveletem amidőn a nénémnek írtam, huszonhét esztendő voltam, eztet pedig hatvankilencedikbe írom”. Keresték is, ki lehetett ez a néne, aki akkoriban a török fővárosban lakott. Egy Pekry-leányra gondoltak, annak a Pekry Lőrinc erdélyi főúrnak a leányára, aki Mikes Mihállyal egyidőben pártolt át Rákóczihoz. Az ő családfáján azonban E . . . keresztnevű leány nem volt. — Mások a „néni” Paksy Erzsébetben keresték, aki Mikesnek valóban rokona volt. Hogy miért él ez a néni jószántából negyven éven át a török fővárosban, miért nem megy haza Erdélybe, vagy legalább öccséhez Rodostóba, kik a hozzátartozói (fiát, lányát emlegeti), milyen körülmények között él, arról a *Levelek*ben nincsen szó.

Ezért már közel száz esztendővel ezelőtt fölmerült az ellenkező vélemény is, hogy nem elküldött levelek gyűjteményes másolata ez a könyv, hanem egyöntetű alkotás, naplóban régóta gyűlt anyagnak irodalmi földolgozása: fölismerték Mikesben a szépíró.

Az új föltevésre maga a munka adott bizonyítékokat. A legfontosabbak közülük adatokra támaszkodhattak. Mikes pl. olyan konstantinápolyi dolgokat ír meg a nénjének, amelyeket az a fővárosban hamarabb és közvetlenebbül tudhatott meg, mint a levélíró. Ezt maga is észreveszi, mikor a két janicsár által szervezett fölkelést elbeszéli: a néni tehát félesztendőre elküldi Paflagóniába. Leírja nénjének a gyapottermelést és a selyemhernyó tenyésztését, jóllehet erről a néni, aki legalább is ugyanannyi ideje él ott, mint Mikesünk, talán többet is tud, mint ő. S ami még érdekesebb: olyankor mond el a *Levelek*ben eseményeket, mikor azok éppen csak megtörténtek, híruk még el sem juthattak Rodostóba. Pl. 1733 december elején a francia nyomásra Lengyelország királyává választott Szaniszlónak menekülnie kellett Varsóból; december 4-én ezt Mikes már megírja nénjének. Az 1734 július 18-i, philipsburgi csatának július 27-én már a részleteit is tudja s az 1742 június 11-i boroszlói békéről már négy nappal utóbb beszámol. Sőt vannak olyan dolgok is, amelyekről hónapokkal előbb tud, mintsem azok megtörténtek. Ezek a hibák is bizonyítják, hogy a munka nem a nénihez írt, elküldött levelek gyűjteménye. Az egész kérdés voltaképpen másodlagos jelentőségű, mégis, érdemes megoldani.

Mi tehát a *Törökországi levelek*? A legrégebb fölfogás, amely már irodalmi alkotást látott a könyvben, az volt, hogy az Mikesnek, élete végén, tervszerűen, egyöntetűen készült, emlékiratszerű alkotása volt. Egy másik tudósunk azt hirdette, hogy levélalakban írt naplóval van dolgunk, amelyet nem is a maga kedvteléséből, hanem a fejedelem megbízásából vezetett: ezért áll a

napló középpontjában II. Rákóczi Ferenc alakja s a bujdosók csoportja. Sokáig élt az a vélemény is, hogy ez a ritkabeccsű alkotás olyan irodalmi mű, melyet írója három időszakban, de mindig háromszor egyfolytában írt. Volt végül olyan álláspont is, hogy Mikes nagy műve irodalmi alkotásnak készült, s hosszabb-rövidebb ideig majdnem egész törökországi tartózkodása alatt dolgozott rajta. A ma leghihetőbbnek tetsző magyarázat az, amelyet fönt már kifejtettünk. Leveleit „nénjéhez” intézve, talán előtte lebegett egy Pekry vagy egy Paksy Erzsébetnek ifjúkora óta megmaradt emléke. Gondolt valakire, aki rokonszenves volt neki, s ez a ráemlékezés adja a meleget, a szeretetet, amellyel képzelt nénjét elárasztja.

Honnan vette hozzá az irodalmunkban eddig teljesen ismeretlen levélformát? Figyelembe kell vennünk, hogy a missilis levelek hangja is megváltozott a század eleje óta. A régi, többnyire kurtára fogott, inkább adatközlő leveleket az udvari szokásoknak Bécsből áradó elterjedésével — ahol a műveltség franciás volt — újabb stílus váltja fel. A levelek finomabb formát öltenek, bővebbszavúak, sőt cikornyásak lesznek. Magának a fejedelemnek a leveleiben, bizonyára közvetlenül francia hatásra, ez a fejlődés szemmel látható. Így egyengeti maga az élő levélírás a levélformának, mint irodalmi műalagnak útját.

Ezen az úton azonban Mikes nem juthatott a levélalakhoz.

A francia irodalomban természetes és közvetlen előadásmódja miatt már jóideje divatos műalak volt a levél; a legnagyobb tökéletességre Sévigné asszony vitte, aki szellemességében is fölülmúlta kortársait. Nem akart író lenni, nem is tartotta magát annak — éppen úgy, mint Mikes — éppen azért lett nagy író. Leányához írt leveleiben szívesen közölt híreket az udvarról, a hadseregről. Leveleinek gyűjteménye, mondja egy kiváló tudós róla, egy szellemes hírlap, amelyben nagy események kis udvari hírekkel váltakoznak, házassági tervek háztartási ügyekkel. A másik kiváló levélíró, Maintenon asszony, XIV. Lajos titkos neje volt: egyszerű, nagyon józan, természetes stílusban adta elő mondanivalóit. Őt Rákóczi személyesen is ismerte. Mikes figyelme azonban ekkoriban még aligha terelődött Maintenon asszony munkáira, hiszen nem is gondolt még irodalomra. Helyzeténél fogva lehetetlen is őt olyan társaságban elgondolnunk, ahol akár Sévigné, akár Maintenon asszony leveleiről beszélgettek.

Mikes a levélalakra csak akkor eszmélhetett, mikor maga is írogatott már. Kétféle alkalom vezethette a ráeszmélésre. Az egyik, hogy a francia követség emberei is írogattak levélalakú útirajzokat a törökvilágról, ezeket láthatta, olvashatta is. A má-

sik és még közvetlenebb példa Saussure-é volt, akiről azt is föl-
tehetni, hogy Sévigné és Maintenon asszony leveleskönyvei meg-
fordultak a kezén. A Mikessel jóbarátságban együtt töltött más-
fél esztendő alatt Saussure megmutogatta útijegyzeteit és lassan
kialakulnak irodalmi tervei is. Ekkor terelődik Mikes figyelme
világi irodalmi munka írására és miként Saussure-t barátai, Mi-
kest most Saussure tehette figyelmessé a levélalakra, Saussure-
től is tanulhatta, hogy a levélben útirajz és élményi anyag, olvas-
mányi emlékekkel és adomákkal jól megfér. A levélalak köz-
vetlensége pedig jól találkozott egyéniségével.

A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK TARTALMA

Sok szeretet árad a sorokból, amelyeket Mikes leveleiben a konstantinápolyi képzelt néninek szentel. Melegség, jóság, derű, helyenként még dévajság is van bennük. Különösen a levelek első csoportjában, mintegy a feléig, ez a rokoninál is meghittebb hang átjárja a leveleket; a levelezés régóta tart. Mikes még Franciaországban kapott levélről is emlékezik. A beleélés annyira komoly, hogy a „néninek” több szép levelét emlegeti is. Utóbb egyre jobban elhalkul ez a hang, a levél bevezetésévé és búcsúzó befejezésévé lesz, egyszerűen keretté, amelybe mondanivalóit foglalja. A nénihez szóló, tréfálgató részleteket el lehet hagyni, nem függenek össze szorosán tárgyaival. Mert a kereten belül azután nagy változatossággal sorakozik föl a színes tartalom. A maga élményei persze — ez magától értetődik — a legfontosabbak. Az események középpontjában szeretett fejedelmével, s a bujdosók egyikével-másikával, akiknek vágyairól, reményeiről, terveiről számol be, hol a környezet érdeklí, hol a hadi eseményeknek innen-onnan szedett híre, emitt erkölcsi fejtegetések, a nevelés kérdései kerülnek sorra, amott a vidék terményeiről van szó. Egy-egy kirándulás történetét vidám, majd pajzán adomák változtatják. A törökök szokásai éppen olyan újak neki, mint az örményeké. Ókori történeti részletekre a házasságról való elmélkedések következnek. Gyors egymásutánban, mindig úgy, hogy a figyelmünket egészen lekösse. Minden iránt érdeklődik, mindent tudni, látni, olvasni akar. Maga előtt látja a világ színpadát, megismergeti azt és színesen mondja el, amiket látott. Szépen tükröződik a levelekben *az ember képe is*.

A maga élményeit mind hiven megörökítette. Ez abból is következik, hogy műve naplójegyzetekre épült, meg abból is, hogy az élmények változatosságuknál fogva is erősen hatottak rá. Egy a sors szeszélyeibe könnyen belenyugvó, az életet derűs nyugalommal néző, mosolygásra született, egyebekben is józan, reális gondolkodású ember képe alakul ki előttünk, akinek emberséges

gondolkodásán, jószívén túl is a legnagyobb erénye a haza és a szabadság szeretete s ezzel együtt az a példátlan hűség, amellyel fejedelméhez, gazdájához ragaszkodik. De Rákóczi zárkózzottságával ellentétben, szeret jókat nevetni, szereti az életnek minden kellemes szórakozását. Vallásosságával megfér, hogy szívesen eltréfálkozik az egyházi élet túlzásain, nem szereti a bőtölgetést, vagy az álszent ájtatoskodást. Keresi a társaságot. Akár Bonnac-néről van szó, akár Bercsényiékhez lehet menni, mindig öröm számára. Másokon való tréfálkozása sohasem bántó. Csöndesen derús kedélye, kitűnő s jól alkalmazott humora magyarázza, hogy miért olyan kedves, rokonszenves mindenkinek.

Szívesen fordul *a múlt emlékeihez*, élete végéig érzi a szülőföld vonzó erejét. Amit itt a Márvány-tenger partján tanul és tapasztal, azt mind szeretné hazájában is meghonosítani. Rákóczihoz való nagy ragaszkodásával párhuzamosan, az erdélyi emlékekhez tapadva, él benne a meleg hazaszeretet is. Fölujjong, mikor a déli Kárpátokat, a zágoni havasokat, ha csak messziről is, még egyszer megláthatja. Házaséletre született. De itt, a bujdosók között csak egyetlen leányról lehetne szó, a Zsuzsíról, azt meg elkaparintja előle a grófi rang, a vagyon, a jólét. Mikes e csalódáson is túlteszi magát, nem veszti el azt az egyensúlyt, amellyel minden viszontagság között nyugalma meg tudja őrizni. Mert sötétenlátás nincs benne.

Elmondják a *Levelek*, hogyan töltötte idejét Rodostóban a *fejedelem*. „Egy klastromban nincs nagyobb rendtartás, mint a fejedelem házánál.” Hetenként kétszer nyulakra és foglyokra vadászik. Kirándulgat. Írásain dolgozik. S közben készíti terveit Erdély s hazája föltszabadítására. Sokan fordulnak meg nála. Tárgyalgat — de ezekbe a mozgalmasabb ügyekbe, diplomáciai tárgyalásokba Mikesnek már nincsen közeli bepillantása. Mégis látja, hallja az eseményeket, és tudja, hogy mindezek mögött ott van gazdája. Nemcsak akkor, amikor megírja, hogy a törökök hogyan tisztelik vagy ajándékozzák meg, mikor a francia követtel lefolyt etikett harcot beszél el, hanem akkor is, amikor a pozserováci béke következményeit élik át. Legmelegebb részei a *Leveleknek* azok, amelyek a fejedelem betegségéről és haláláról számolnak be. Már mikor 1726 szeptemberében harmadnapos hideglelés miatt teljesen elerőtlenedik, elbúcsúzik környezetétől, Mikestől külön is, és végrendeletét készíti, érezni Mikes nagy meghatottságát. Utolsó betegségének és halálának körülményeit csak a *Levelek* őrizték meg a történelemnek.

Ezekből tudjuk, hogy Rákóczi mennyire szeretett építkezni, Erre és házi berendezésre szívesen költött: „az asztalos és a lakatos többet nyertek rajta, mintsem az ötvösök.” Asztali ezüst-

neműje gazdag volt, de ékszerre, drágakövekre, „ládabeli portékákra” nem költött. Egyik óráját és egyik gyémántos gyűrűjét Mikesnek hagyta; kettő-kettő volt mindössze — a másikat Sibrik kapta. Szenvedélye volt, hogy a maga rajzai, tervei szerint készítettett bútorokat. „Olyan pedig sok volt, mert az olyanért a pénz nem kímélte. — Semmi házi eszköze olyan formában nem volt csinálva, mint másoknak szokott lenni. Azok mind másformájúak voltak.” Kézpénz alig maradt utána. Mire költötte jövedelmét? — veti föl a kérdést Mikes. „Sok embert tartott, azoknak sok fizetést adott, és megannyit költött az építésre. — De sok más olyan költségeket tett, melyek haszontalanok voltak.” Mikes, aki a fejedelemnek az utolsó időben való fuárságára is célozgat néha, ezúttal észreveszi, hogy kissé túllőtt a célon, mert menten hozzáteszi, hogy „talán az is haszontalan volna, ha többet ilyeneket írnék”. Rákóczi törekvéseiről, küzdelmeiről, újabb és újabb terveiről egyebünnen, a maga följegyzéseiből, okiratokból, kémjelentésekből tud a történetírás. Személyi, kedves apró részletekről csak Mikes írásából.

Kevesebbet mond el a *fejedelem környezetéről*, a bujdosók életéről, életmódjáról. Egyéniségükről sem ad jellemző képet. Egy-két jóízű, de nem bántó adoma, tréfákozás Forgács gyónásáról, egy kis pletyka Eszterházy házasságáról, bizalmasabb hang „Sibrik apánkról”, s akit legjobban szeretett, Zayról — neki mindig kijár az „úr”, „úrfi, uram” jelző — édeskevés ahhoz, amit nyílt szemmel lát, és elhallgat. A legtöbbit Bercsényiékről mondja el. Jövetelüknek hírére előre tudja, hogy ezentúl mindennap vagy Bercsényi jön el hozzájuk, vagy ők mennek (Rákóczival) Bercsényiékhez. Ez utóbbit szereti Mikes jobban, mert ott találja Kőszeghy Zsuzsikát. Keservesen érinti, mikor Bercsényi elveszi előle a leányt: „Nekem még abban módom nem volt, amiben volt már háromszor Bercsényi úrnak.” De még jobban fáj, mikor Zsuzsi Lengyelországba készül: „Valamennyi portékáját a ládába teszi, mintha annyi kést verne a szívembe.” — Bercsényinek imént meghalt feleségéről tréfákozva szól. Írásából kicsinyes, babonás, szüklátókorú asszonynak tetszik. Ami a bujdosók életéből komolyabb természetű följegyzés van, az a közöttük dúló egyenetlenkedés. Kétízben is emlegeti. Míg Rákóczi él, addig nagy tekintélye mögött csak lappang a viszálykodás. Halála után annál élesebben nyilatkozik. „Hárman-négyen vagyunk, mégis meg nem állhatunk, mert az a veszett egyenetlenkedés csak közöttünk marad. Noha az egyenetlenségnek nincsen tahinja (zsoldja, támogatása) a portától, de csak élődik, mert mi magunk tápláljuk veszedelmünkre. Ha rajtam állana, régen eltemettem volna; de amint látom, ő fog minket eltemetni.” Azután egymás-

után mind elhaltak, Sibrik, Csáki, majd Zay „úrfi” — Mikes túlélte őket.

Külpolitikai eseményekről gyakran van a *Levelekben* szó. Újságokból, a követségtől, Rákóczinál megforduló franciáktól hall egyetmást Mikes is. Őt is, valamennyi bujdosót a háború érdeklí; lesz-e háború Ausztriával, van-e remény a magyar nép felszabadulására? Ezért számon tart és megír minden katonai mozgólódást s főként a trónváltozások hírét. Persze, ritkán hiteles, amit ír. Ezek a részletek mégis annak emlékei, hogy mit vártak a bujdosók egy-egy eseménytől. Rákóczi terveiről, amelyekkel bele akart kapcsolódni a mozgalmakba, Mikes nem szól, részleteiről nem is igen tudott. Többet beszél a *török belpolitikai eseményekről* és változásokról. Sok mendemondával tarka konyhahírekből értesült róluk. A favágóból meg a mészárosból lett nagyvezér sorsát külön figyelemmel kísérte. Maguk a török szokások azonban nincsenek kedvére; nyolcvan tál étel után éhesen fölkelni, azt jelképezi, hogy sok a formaság mindenben és kevés a tartalom. Még rosszabb a véleménye a közállapotokról. Jól belelát a török élet züllöttségébe, romlottságába, a vezérek emelkedésének vagy bukásának történetébe — látja a harctéren való gyöngülésüket, és a visszaélésnek azt a módját, ahogyan Rákóczi nevével megpróbálták Erdélyt lángbaborítani a maguk érdekében. Ezért is ítéli el eleve, s fogadja a legkedvetlenebb módon a moldvai kalandot.

Amiben igazán, szívből tudott gyönyörködni, az a *táj szépsége*. Konstantinápoly híres, elbűvölő fekvése éppen úgy megfogja őt, mint ahogyan Békoson is rögtön megírja, hogy „szép helyt vagyunk” s ellentétül Jenikőről mindjárt megállapítja, hogy „igen rút város”. Rodostóban kies fekvésén kívül a szántóföldek, veteményeskertek, gyümölcsfák és szőlőhegyek színes gazdagságában leli örömet. Legjobban azonban a Boszporusz tetszik neki, az ötmérföldes „kanális”.

„Ezt a gyönyörű kanálist végiglátjuk, a Fekete-tenger zúgását jól halljuk, azok a rettentő nagy sajkák előttünk mennek el a Fekete-tengerre. „Ilyen kanális nincsen az egész világon talán, mindenik végén egy nagy tenger: egyik vége a Fekete-tengerbe megyen, a másik a Fehér-tengerbe.” A Párizst látott ember szóval meg belőle, mikor nagyszerű elgondolása két helyütt is szavakat ölt: „A való, hogy ha más nemzet bírná ezt az országot, csudát csinálna ebből a kanálisból, kétfelől városokat, kastélyokat, szép házakat építenének.” Tíz évvel utóbb is elismétli: „Nem lehet annál szebb lakóhely. Nincsen is Európában annak mása. Kétfelől a partján micsoda szép városokat lehetne építeni! Most is vannak, de ha másféle nemzet lakná, más for-

mában volnának. — Mint szerettem nézni, hogy a nagy roppant hajók az ablakom előtt mentenek el, és a sok szép kis hajócskák! ...” Természetérzéke találkozik műveltségre valló szépérzékevel.

Mert ahogyan a valótól elszakadva, álmodozva építi be tündérkastélyokkal a Boszporusz két partját, úgy köti őt a valósághoz mindúntalan a *termelés* kérdése. Mást is termelnek itt, mint amiket otthon látott. Rögtön felötlik agyában a gondolat: milyen jó volna mindezt Erdélyben is meghonosítani. Legjobban a gyapottermelés ragadja meg a figyelmét. „Sohult” annyi gyapotot nem vetnek — gondolja Mikes — mint itt, az asszonyoknak csak az a dolguk, hogy ezt elvessek, megszedjék és megfonják. (Ráérnek, mert semmi más külső munkájuk nincsen.) — Utóbb már részletesen — és a mai föladatoknak megfelelően — ismereti a gyapot művelését. A szedéséhez már gépet is tud: az asszonyoknak itt kis kéttengelyű kerekeik vannak, egyik tengely vas, a másik fa; egyik egyfelé fordul, a másik másfelé, úgyhogy amidőn a gyapotot magostul közibebocsátják, csak a gyapot megy át rajta, lefoszlik a magról és tisztán hull le — így könnyen választják el a magjától. Ilyen kerék nélkül egy maroknyi gyapotot egy nap alatt alig lehetne leválasztani a magjáról, a kerékel egy nap többet, mint egy zsákot. „Ihon, már készen van a gyapot — írja nénjének — csak fonja kéd.” Abban reménykedik, hogy Torda melegebb vidékén talán megteremne.

Még gyakorlatibb eszméje a selyemhernyó-tenyésztés. „Még előre megmondom, és abban nem kételkedem, hogy kéd nem tudná, mint kell bálni azokkal a selyemcsináló munkásokkal. De minthogy egyéb dolgom nincsen, leírom kédnek — azután úgy dolgoztassa őket, amint tetszik.” Mulátságos persze, hogy a peték keltetését egy kövér leányra szeretné bízni, az dugja a petékkel megrakott papirost a kebelébe, ott a melegtől kis idő múlva életre kapnak. Seprűszálakkal gombolyítja le a gubókról a selyemszálakat. S emlegeti, hogy pókhálókkal is kísérleteztek, mert a pókháló erősebb a selyemnél; de a pókokat eperlevél helyett hússal kell tartani, azért az ebből készült fonál drágább, mint a selyemszál, termelése költségesebb. — A selyemhernyó tenyésztése Magyarországon Mikes idejében már szórványosan ismeretes volt, Erdélyben azonban nem. Számbavehető selyemgyártásra csak a múlt század végén került sor. Mikes még csak háziiparnak gondolhatta és gondolta.

A termelésben azonban legkedvesebb tárgya érdeklődésének a szőlő. „Itt nem karózzák, mint nálunk; azért is az ágak mind lehajolnak, a szőlőgerezdet a levelek befödven a földet is árnyékban tartják, ez pedig szükséges ezen a meleg földön, ahol nyár-

ban kevés eső jár. Így a föld nedvesen marad és a szőlő sem szárad el." Talán ennek eredménye, hogy a bor nagyon édes, de nem jó. Mikesnek nem ízlik. A termelésben azt a különösséget veszi észre, hogy egyazon tövön virág, egres és érett fürt is van: a világtájak szerint. Ezért is többször szüretelnek. A szüret azonban, — persze, hogy fáj neki — nem olyan vidám mulatság, mint nálunk. Az örmények — lányok segítsége nélkül — leszedik és a házhoz viszik a szőlőt: ott szűrik, szakmányba, nótaszó nélkül. Ahol hétszer szüretelnek, akkora szőlőszemeket, mint egy-egy nagy szilva, ott vidám szüretekkel tréfában telnék az egész esztendő, ami pedig nem illik az örmény természetéhez. Elgondolhatni, milyen rossz Rodostó török lakóinak, hogy az örmények bort szűrhetnek, aminek élvezetét az ő törvényeik nem engedik. Bulgáriában utóbb Mikes csak akkor kapott bort, ha előbb keresztet vetett; mert, ha kiderülne, hogy a gazda töröknek is adott, megbüntetnék érte.

Észreveszi, hogy a görögök sokkal jobban élnek, mint a rodostói örmények; nem is dolgoznak annyit és mindenüket megesszik: éppen azért az örmények jobbmódúak. Egész éven át élnek a bivalyhúsból otthon készített szárított kolbászon s kevés ruházattal beérik. A korrupció azonban itt is megvan. „A kadiának itt mindenért kell fizetni.” Ha valaki építeni akar, a szabadságért (engedélyért), a temetésért, házasságért mind fizetni kell. Hogy a gyapotot és szőlőt megszedhessék, fizess; hogy kiki a maga borát árulhassa, azért fizetni kell; ha csak tele hordót akar is megkezdeni, fizetni kell; az új bort nem szabad addig árulni, amíg nem fizetnek. A kadia meggondolja magát, egy órában a korcsmákat mind bezáratja — akkor fizetni kell, hogy kinyithassák. Egyszóval csaknem mindenért fizetni kell. Ez a módszer persze a termelést nem mozdítja elő.

Mikesnek még a termelés növelésére is van gondja. Csak olvasmányaiából tudja — igaz-é, vagy sem? nem tudom, teszi hozzá — hogyan kell a búzát szaporítani. Egy véka búzát bő vízben jól meg kell főzni, aztán leszűrni és azon melegen egy kádban lévő négy véka búzára ráborítani s betakarni. Másod- vagy harmadnapra a búzaszemek beitták a nedvességet, megdagadnak. Akkor jó földbe, ritkásan kell elvetni őket, e búza 3—4 ágon terem s mindegyiken egy kalász: a termés megnégyeszeröződik. „Aki nem hiszi, próbálja meg. Nem nehéz dolog, és ha igaz léssen, nem bánja meg fáradságát.”

Mindez már bizonyos haladó szellemet mutat. Annyit, hogy a gazdálkodásnak hazulról hozott szeretetében — maga is kezd Rodostóban szőlőt termelni — kissé kibővült a látóköre; tapaszt-

talja, hogy a termelésben tovább lehet és kell menni az ősi maradiságnál.

Az eddig emlegetett tárgyakat — a jóízű előadással együtt — változatosságuk is érdekessé tette. Még színesebb az egésznek képe a nagy mesélő-hajlandóság kiélésével. Tudjuk, Mikes az életben nem volt bőbeszédű ember. Nénjének írja, hogy három órát egyfolytában is el-elhallgat társaságban. Pedig van miről beszélnie. Írásban megteszi. Sok kis történetkáját beleszövi leveleibe. Sok mindenre tud példát. Az adomák, történetkéek, nagyobb elbeszélések a *Levelekben*, ahogy az idő elhalad írójuk fölött, egyre szaporodnak. Egyrészüket, — különösen egyik-másik adomát — még Franciaországban hallotta. Az „előszobákban” egymással is évődő apródok sok pajkosságot tudtak. A hányatott viszonyok között is derűs kedélyű ember megőrizte őket emlékében. Szaporították őket olvasmányai: újságok, talán kalendáriumok és leginkább könyvek.

ADOMÁI, TÖRTÉNETKÉI

Csaknem minden ember ír levelet, de nem mindenki olyant, hogy az tessék is — ez volt Mikes véleménye a levélformáról. Van, aki szárazon, sótlanul, ízetlenül írja le mondanivalóit, más viszont a jelentéktelenebb dolgot is úgy tudja előadni, hogy annak íze-borsa-sava van, tetszetős és élvezetes. Mikesben megvan hozzá két jótulajdonság: ötletes és fordulatos. Mégis, ha csupán megfigyelésről írna, politikai hírekről, vagy környezetének eseményeiről, unalmassá válnék. Még kevésbbé volna célszerű, ha bőséges elmélkedéseket szőne közbe. E helyett eleven, hangulatos történetkéket, néhányszor kissé borsosabb adomákat fon leírásai, a bujdosás története, egy-egy rövidke elmélkedése közé.

Mintegy félszáz ilyen, kisebb-nagyobb elbeszélés fűszerezi a munkát. Ezeknek egyrésze ókori tárgyú: ilyen pl. Solon és Krózus mondája (halála előtt senki sem boldog), ilyen a Krózus fiáról szóló anekdota, amelyet már előtte Zrínyi is elmondott a *Török áfium* bevezetésében: a néma fia, mikor meglátja, hogy apját az ellenség hátulról akarja levágni, nagy megerőltetéssel megszólal és rákiált apjára, hogy vigyázzon magára. (Zrínyinél a támadóra kiált, hogy: ne bántsd a királyt!) — Ilyen Antonius és Kleopatra története, Polykrates gyűrűje, Cincinnatus históriája, akit az ekeszarva mellől hívnak el hadvezérnek, elvégzi feladatát s hazamegy kis földjét tovább szántani: „Boldognak mondhatni az időt, amelyben a nagyurak csak éppen a haza hasznát keresték” és az emberek egyszerűen éltek. Boldog az, aki keveset kíván és kevésbé beéri. — Endre és Johanna, valamint a várnai csata története a magyar múlttal kapcsolatos, az előbbinek költői indítékait Arany is Mikestől vette. Elevenebbek azok az elbeszélések, amelyek régi példagyűjteményekre emlékeztetnek. Még a *Gesta Romanorum* hagyománya a leány története, aki börtönbe zárt anyját tejével táplálja, a festőművészetben is többször előforduló tárgy. A király, aki fiának engedi át a trónt, de megmondolja a dolgot és visszatér, hogy újból elfoglalja azt; mikor azonban a nép ellenkezését látja, akik lázadózva állnak

fia mellé, köpönyeget fordít s úgy magyarázza meg cselekedetét, hogy meg akart győződni róla, vajjon igazán szeretik-e utódát. A torkos és elpuhult szibaritákról nem egy pazarlás jut eszébe. Kleopatra asszonyról, aki a milliót érő gyöngyöt megette, elmondja, hogy drága bolondságot cselekedett, igaz, hogy bolondságának tizennyolcszáz esztendőn át megmaradt a hire. „Hát a nem volt-e bolondság attól a római polgármestertől, akinek a városon kívül egynéhány udvarháza lévén — mindenikében gazdag ebédet és vacsorát készítettek mindennap, úgy, hogy akár melyikébe ment, kész udvart és konyhát talált.” Cajusról is tud, aki a lovát hívta meg gazdag ebédre és Vitellius császárról, aki fáccányelvekből készítettett pástétomot. — Az asszonyi hiúságról, rangelsőségért való vetekedésről V. Károlyhoz kapcsolódó esetet mond el. VIII. Henrik és Boleyn Anna története is ösmeretes neki — az asszonyokhoz való szeretet mindig nagy veszedelmeket okoz. De hiába, a példa igen keveset használ: azokat „a szép oldalcsontokat minden időben szerették, szeretjük és szeretni is fogják. A szeretet nem rossz, csak visszaélnék vele. Azért, hogy a részegesek nem jutnak mennyországba, büntetésül nem kell a szőlőtökét kiásni.”

Mulatságosabbak persze mókái és pajzánabb adomái. Az emberi butaságról Mikes kétszer is elmond egy históriát: a favágóból lett vezér 1711-ben a Pruth mellett megszorítja az orosz cárt s úgy bekeríti, hogy a cár is, felesége is foglyul esnek. A cárné azonban ajándékot küld a vezérnek, s kéri, bocsássa őket szabadon; ezt a favágó meg is teszi. Mikor a szövetséges svéd király szemére hányja, hogy miért nem ejtette rabul és küldte Konstantinápolyba a cárt, azt feleli neki: „Hát osztán ki visel gondot országára?” — 1719 májusában Konstantinápolyban földrengés volt. Bonnac-né nagyon aggódott a távollévő uráért s hajósokat akart érte küldeni; de a hajósok aranyakért sem mertek menni. Mert a „földindulásban a víz alatt a föld lesüllyedhet; a víz leesvén, a hajójuk is elsüllyedne.” Tudna-e, teszi hozzá gúnyosan Mikes, a hét bölcs közül akármelyik jobban okoskodni?... — Pajkos, amit Rodostóba jövetelükkor Pápai Gáspár szájába ad. Az a hír járja, hogy a magyarok az asszonyokkal és a leányokkal erőszakoskodnak. A bíró ezt Pápainak szemére is hányja. De Pápai azt válaszolja: „Az örmények ne féltsek a feleségüket a magyaroktól, mert semmi bántásuk nem lesz — de ha az ő tyúkjaik a mi kakasainkhoz jönnek, akkor semmiről sem felelek.” A bíró nagyot nevetett rá: aferim, magyar, aferim (igen jól mondtad). — Még az előszobázásból való emlék lehet az a pajzán kis história, amelyet a római francia követ feleségéről mond el, akit a villám megperzsel. — Tud egy olyan történetet

is, amelyben valakinek a felesége egyben a húga is. — Zsuzsikát ijesztgeti az öreg emberek kalendáriumával. — Legvidámabb elbeszélése azonban egy gazdag francia bíró íródeákjának lakodalmáról szól.

Az íródeák a lakoma után táncba viszi mátkáját s az, a nagy izgalomtól-e, örömtől-e, tánc közben akaratlanul egy kis illetlenséget követ el. Az íródeákban erre lehül a szeretet, és fölbontja mátkaságukat azért a csekélyke dologért, amin inkább nevetnie kellett volna. Mikor ezt gazdája, a bíró megtudja, elcsapja az íródeákját és maga veszi el a leányt. Hamarosan meghal, sok pénzét, jószágát a feleségének hagyja. A szerencsés fiatal özvegyasszony Párizsba költözik, ahol egy gazdag öreg generális kéri meg. Csakhamar az is meghal, ez is reáhagyja a vagyonát. Még nincsen vége a szerencséjének: Kázmér lengyel király leteszi királyságát, Párizsba jön, meglátja, megszereti és elveszi. Az íródeák mátkájából királyné lett. A kis szél a szerencse partjára hajtotta. „De mit mondjunk az íródeákról? — folytatja Mikes. — Azt mondom, hogy csak az olyan szélre volt érdemes. Amely deákból az olyan szél kifújja a szeretetet, megérdemli, hogy a leányok sok babot és retket egyenek, és úgy megfüstöljék, valamint a sódardat!”

Három nagyobb, olyan elbeszélése van, amely tárgy szerint nemzetközi jelentőségű. Ezeknek elseje az ártatlan vadleány története. Egy fősvény és kapzsi ifjú angolról szól, aki gazdagodni Amerikába indult, de több útítársával — míg a kapitány vizet vett föl — egy szigeten maradt. Társait a vadak megölték, neki azonban sikerült egy erdőségbé menekülnie. Egy vad leány fedezte őt ott föl, de nem szolgáltatta ki törzsének, hanem rejtgette, élelemmel látta el. Egymásba szerettek s az ánglius megígérte, hogy magával viszi és szépen fölruházza. A leány közben teherbe esett. Pár hónap múlva hajót láttak meg a tengeren, amelytől jelekkel segítséget kértek. A hajó megközelítette a partot, fölvette őket s ők minden gondtól, nyugtalan-ságtól megmenekültek. Barbados felé tartott a hajó, mikor az ifjúban felülkerekedett kapzsisága: mikor odaértek s megtudta, hogy a tengerparton rabszolgavásár is van, bármint rimánkodott is a leány, eladta őt, sőt, mivel reményteljes állapotban volt, a szokottnál nagyobb árat kapott élete megmentőjéért.

„Érchercege (főhercege) volt a háládatlanoknak”, mondja róla Mikes kellő megvetéssel. A szívtelen kapzsiságnak, a leg-rútább kapitalista pénzvágynak ezt a jellemző példáját Mikes „a minap olvasta”. Nem mondja meg hol. Ma már ismerjük a forrását: Addison folyóiratában, a *Spectator*ben (vagy annak Hollandiában készült francia fordításában) találta. Maga a

tárgy több nép irodalmában ismeretes. *Ynkle és Yariko* története ez, amely először Mikes leveleiből jut el hozzánk.

Egy másik, a világirodalomban hasonlóan elterjedt történetkét kétizben is elmond. Egyszer, mikor még a neveket sem emlegeti, rövidebben, egyszer részletesebben. Ez az *Eginhart és Emma* meséje, amelyet már a 12. században följegyzett a lorschei krónika (Chronicum Laureshamense). Mikes az elbeszélést Pierre Bayle *Dictionnaire*-jéből, a 18. század egyik legjelentősebb alkotásából vette, s erre a körülményre még visszatérünk. A jóízű történetke így szól: Nagy Károly császárnak a titkára, Eginhart olyan jól vitte a hivatalát, hogy mindenki szerette. De mindenkinél jobban szerette őt a császár egyik leánya: Emma (Mikes Immának tudja); viszont ő is nagyon szerette Emmát. A szerelem egyre nagyobb lett és Eginhart „igen veszedelmes dologra és próbára adta magát”: egy éjtszaka bekopogott Emmához, avval az ürüggyel, hogy a császár küldte. De mihelyt bebocsátást nyert, egészen más dologról folyt a beszélgetés és hajnalig együtt maradtak. Ezalatt künn behavazott. Félő volt, hogy a férfilábnym reggel megismerszik a hóban, és az is meglátszik, honnan jön. Ezért sokat nyugtalankodtak és tanácskoztak. Végtire Emma találta meg a megoldást: „A pedig a volt, hogy a szeretőjét a hátán vigye ki a hóból.” Történetesen a császár álmatlanul töltötte ezt az éjtszakát és hajnalban fölkelte. Éppen az ablaknál volt, mikor leánya az udvarlóját a hátán vitte ki, letette és nagysietve visszatért. Eginhart sejtette, hogy a dolog nem marad titokban, ezért távozni akart a császári udvarból. Nagy Károly nem engedte. Egybegyűjtötte a tanácsot, elébük tárta a történeteket, s úgy határoztak, hogy legjobb lesz a gyalázatot házassággal elsimítani. A császár tehát behívatta titkárát s azt mondta neki, hogy szolgálatai jutalmául neki adja leányát. „Neked adom, aki téged oly jóvoltából a hátán hordozott.” A fejedelemasszonyt (Emmát) mindjárt hívták és Eginhart kezére adták.

„Ők lássák — teszi hozzá Mikes — én pedig jóéjtszakát kívánok.”

Legközelebb hozzánk a harmadik történet áll, Konstantinápoly megvétele, Iréne tragédiája. Már a maga századában följegyezte egy Spanduginus nevű görög, akitől a 16. század legjobb olasz novellairója, Bandello Máté vette át. Püspök volt, de a püspökségével nem sokat törődött, inkább utazgatott és sikamlóstárgyú novellákat írt. Azt tartotta, hogy rosszat cselekedni bűn, de a bűnt elbeszélni nem bűn. Több mint 200 elbeszélése közül a legegyszerűbbek egyike az *Iréne*. Tőle került a tárgy Guillet francia íróhoz, aki megírta II. Mohamed ural-

kodásának történetét s benne az Iréne-mondát. Guillet műve is korai olvasmánya Mikesünknek: a Bonnac-néval való barátságára idejéből való, lehet, hogy tőle vagy az ő segítségével kapta. Mikes, mint mindig, megtalálja a tárgy érdekességét. Mohamedről azt olvassa nagy csodálkozással, hogy a pérai hegyen vitette át a gályáit és a nagy hajóit, amihez hasonló, szinte hihetetlen dolgokat csak a régi rómaiak tudtak végbevinni. De csak ilyen erőfeszítéssel s a maga népét nem kímélve tudta, utcai harcok árán, Bizáncot hatalmába ejteni. „Azt a várost Constantinus építette, ugyan Constantinus nevű görög császár is veszté el életével együtt.”

Iréne (nála görögösen Erini) történetét Mikes így beszéli el: „A császár megszeretvén, harmadnapig csak a leánnyal töltötte az időt, senki feléje nem mehetett, se semmi parancsolatot nem adott. A vezér és a többi basák azon megütközvén, kérték a vezért, hogy menjen a császárhoz, és jelentse meg, hogy az egész had nem tudja mire vélni cselekedetét. A vezér jelenti a császárnak, aki is parancsolja, hogy hívassa eleibe a basákat. A basák csudálni kezdték a leány szépségét, és a császár kérde tőlük, ha nem volt-e méltó olyan szép leánnyal három napot tölteni. Mindnyájan fölkiálták, hogy igen is. A császár mondá nekik: Hát miért indultatok fel, és miért gondoltátok, hogy elfelejtettem hivatalomat? De mindjárt megmutatom nektek, hogy ha a magam gyönyörűségét szeretem is, de azt el tudom hagyni, és méltó vagyok, hogy nektek parancsoljak. Erre — a kardját kivonja és a szegény ártatlan leánynak a fejét elüti, és mondá azután a basáknak: Aki ennek oka volt, az megfizeti ezt nekem. Meg is fizették, mert csakhamar a tanácsadóknak elütteté a fejüket. De ha szinte ilyen bosszút áll a szegény leányért, de annak nem kellett volna maga lenni hóhérjának” — teszi hozzá ítéletét Mikes. Sőt el is érzékenyül: „— úgy megesett a szívem annak a leánynak halálán. És azzal minden nagy cselekedetét megmocskolta Mahumet, mert — egy olyan ártatlan személynek, akit szeretett, és akinek virágját elvette, egyszersmind hóhérja lenni irtóztató kegyetlenség. Ha — meg nem vehette volna Constancinápolyt, nem lett volna olyan nagy gyalázatjára, mint ezen cselekedete.”

Az ötvennél is több adoma és történetke során akadna még nem egy érdekes említéssel. A dervis, aki betelepszik a királyi palotába, mert azt vendégfogadónak tartja, a póruljárt szántóvető, aki maga tetszése szerint kap a földjére esőt vagy napsütést, mégis rossz termése lesz, és sok más példa mutatja Mikes érdeklődési körét. Ez az érdeklődés elsősorban a történelmi vonatkozású, vagy legalább történelmi színezetű anek-

doták felé fordul. Megválogatásukban, valószínűleg öntudatlanul is, két szempont vezeti. Az egyik, hogy vonzódik a kalandos tárgyakhoz — ennek tanúsága a *Mulatságos napok* részleteinek átültetése is — a másik, hogy az anekdota fordulatos, ötletes, meglepő legyen. Ezért nincs is adomáinak sohasem portrait-jellege, nem fontos a szereplők egyénisége. Inkább a tárgyi furcsaságok fogják meg. El kell gondolni, mekkorákat kacagott ez a nevetni szerető ember, mikor maga elé képzelte a képet, amint Emma, Eginharttal a hátán, a hóban lopva oson a kerten át, és Nagy Károly császár az ablakból kukucskálva meglátja őket. Nem csoda, ha a történetkét kétszer is elbeszéli.

Az adomák főszereplői a nők. Mikes életének egyik fájó mozzanata, hogy nem házasodhatott meg, környezetében nem akadt (Zsuzsin kívül) nekivaló életpár. Talán ezért is foglalkoztatta gondolatvilágát a szokottnál is többet a nő, kereste a női társaságot, évődött szívesen a nőkkel — legjobb ízű adomái a nőkről szólnak.

Egyéni tehetsége, hogy a levélformát nem pusztán keretnek tekinti, amelyet tartalommal kell megtölteni, hanem megérzi, hogy a levél a prózai műfajok lírája, amely közvetlen megszólalásával alkalmas rá, hogy szemléletesen mutassa a benyomások gyors egymásutánját. Amit ad, az mind kedélyének tükre.

RÁKÓCZI JÓZSEF ÉS A LEVELEK MÁSODIK CSOPORTJA

A fejedelem halála után Mikes egészen magára maradt. A bujdosók között nagy volt és nőttön-nőtt az elégedetlenség, ő azonban nem elegendett a viszálykodásokba. Inkább az fájt neki, hogy egyedül van. Várta, a többiekkel együtt, Rákóczi idősebbik fiát — az „ifjú fejedelmet”.

Rákóczinak tudvalevőleg három fia volt. Az első, Lipót, még négyesztendőskorában (1700) meghalt. Lipót halála évében született József, akit Mikesék most Rodostóba várnak; és egy évvel utána György, akivel már találkozunk. (Nem föltűnő, hogy Rákóczi a császárról nevezi el első gyermekét, az ifjú királyról a másodikat: adott helyzetében még nem ismeri a Habsburgokat.) Mikor a bécsi udvar 1706-ban Rákóczinét urához küldte, hogy eszközöljön ki fegyverszüneti tárgyalásokat, a fejedelemasszony utoljára látja gyermekeit. A fejedelem sem sejtette, hogy nagyobbik fiával többé sohasem találkozik. Az udvar rabjai voltak, Bécs neveltette őket. József serdültebb korában németországi főiskolákon tanult, György csak Bécsben. Mindkettőt léha életmódhoz szoktatták, könnyelmű és pazarló mulatozásokra nevelték. Utóbb mindegyiknek sikerült — külön-külön — elillannia és Franciaországba jutnia. Most a török kormány politikája kívánta, hogy a fejedelem halála után József álljon a bujdosók élére. Az erdélyi fejedelemség ígéretével vették rá. (A bécsi kormány befolyására ezért őt XII. Kelemen pápa ki is átkozta.)

Mikesnek a fejedelem halála óta nehéz volt a helyzete, mert át kellett vennie az udvartartás irányítását. (Sibrik is meghalt.) Mind azok, akik eddig is keze alatt voltak, mind azok, akik most kerültek hozzá, úgy érezték, hogy amíg fejedelmük nincsen, senkinek sem tartoznak engedelmisséggel. Annál kevésbé, mert nem tudni, hogy Rákóczi József vállalja-e Mikest. „Gyakorta történik, hogy akit az atya szeretett, azt a fia nem kedveli.” Gondja is volt: a számadásokat rendbehozta, hogy új gazdájának mindent átadhasson. Hanem dolga nem sok volt. Az ifjú Rákóczi nem nagyon sietett. „Minden leveleiben írja,

hogy eljő, de még itt nincsen.” Másfél esztendőbe telt, amíg Gallipoliban partraszállt, s néhányadmagával szárazföldön utazott tovább. Rodostóban (1736 december 5-én) vendégfogadóban lakott, ott kereste őt fel Mikes. Csak annyit látott rajta, hogy nem valami jókedvvel jött. Haragos. És azt is észrevette, hogy az alma igen messze esett a fájától. Érkezése mégis nagy könnyebbség volt Mikes számára, sok gondtól szabadult meg. Már csak 10 tallérja volt az egész udvar ellátására. Fegyelmet is újból kellett teremteni. Pár hónap alatt kiderült, hogy Mikes reménye hiábavaló. Rákóczi József előbb néhány napra a fővárosba ment, mignem az osztrák követnek feltűnt jelenléte. Tűstént panasz tárgyává tette a portán, hogy miért hozattak megint ide egy Rákóczit, és azt kívánta, hogy a fővárosból küldjék el. Rákóczinak a porta mindjárt megüzente, hogy menjen vissza Rodostóba.

Itt első dolga volt, hogy az atyja teremtette szép rendet fölborította. „Minden dolgaink... zürzavar módjára folynak, és minden felfordulva — csudáлом, hogy mi is a lábunkon, és nem a fejünkön járunk.” Bántja is őt mindez, de ez már nem az ő gondolja, bosszúsága, az udvartartás embereivel e nélkül is van elég. Rákóczi József eleinte benne sem bízik és nagyon fájó érzéseket vált ki belőle, mikor a gazdasági ügyek vezetését elveszi tőle és Bonneval pasára bízta. Megnyugszik ebben is. Így ideje is van elég — jóval kevesebb a dolga, mint szeretett fejedelme idejében — s talán jól is esik bosszúságaiból a múltba menekülni.

A levelek folytatását most újabb mozgalmak szakítják meg. Az osztrák most, húsz esztendő után (még a 24 év lejárta előtt) megszegte a pozserováci békét s a Balkánt elárasztotta csapataival, de vereséget vereségre szenvedett. A porta most már idejénvalónak látta, hogy a bujdosókat is mozgósítsa s ezzel Erdélyben is zavarokat támasszon. Mikes nem igen bízott a sikerben; úgy érezte, hogy a porta belőlük csak „ijesztőt akar csinálni”, az elindulás módját is „herdiburdinak” tartotta, az egész mozgolódást komédiának, teátrumnak, aminőt már Drinápolyban és most másodszor élt át. Rákóczi József, aki ez időben már nagyon beteg, és Mikes szerint mindig „haragos” volt, megkapta a császári levelet, amelyben őt a porta Erdély fejedelmének ismeri el. Négy hónapot vett igénybe, míg Konstantinápolyban idáig jutottak s az indulásra a parancs megjött; egy újabb hónap, mire Csernavodáig értek.

Mikesre, bár eleve nagyon borúsnak látszott neki a kaland (a vezérnek abban az ígéréteben sem hitt, hogy 30—40 000 embert kapnak), nagy szó volt az, hogy 20 esztendő után kimoz-

dulhatott Rodostóból. Most Rákóczi őt küldi Bukarestbe, hogy nevében Konstantin vajdánál tisztelegjen. „A porta azt gondolja, hogy mihelyt Viddinbe érnek, az egész Magyarország és Erdély lóra ül és hozzánk jó. Talán úgy lehetne, ha az öreg urunk élne.” Csakhamar új rendelkezés jön: a vezér táborába kell vonulniuk, Orsova felé. Ennek bevétele után megváltozik, sőt durva lesz a velük való bánásmód. A háború csakhamar véget ér, nincs rájuk szükség. Az állandóan betegeskedő Rákóczi József reményei, hogy erdélyi fejedelem lesz, szétfoszlanak, Mikes is tudja, hogy nem jut el Zágonba. De „ha Erdélyt meg nem láthatom is, a köpönyegit meglátom, mert az erdélyi havasok mellett menyünk el. Ha Zágonban sert nem ihatom is, de iszom a Bozza vízből. — Néném, neveddel is köszöntöm őket. Nem gondolom, hogy a Bozzára menyek kaszáltatni, de bosszúságra iszom a Bozza vízből.” Focsanitól Jasi felé vonulva még egy üdvözetet küld falujának. „Édes hazám havasi mellett mentem el. Örömet bémentem volna Zágonba, de az Úr befedezte előttem az odavivő utakat.”

Közben eltemették Rákóczi Józsefet is, az „ifjú fejedelmet”. Soha nem volt egészséges, mióta Rodostóba érkezett. Forró láz és hideglelés gyötörték. A porta nem engedte meg, hogy holttestét Galatába, apja mellé vigyék. Élete és dolga — mondja Mikes — olyan volt, mint a szalmaláng. Más ember lett volna belőle, ha az apja nevelheti. „Esze szép volt szegénynek, de — nem szeretett semmit is tanulni, mert nem szokta meg a tanulást. Az ész pedig tanulás nélkül csak olyan, mint amely föld parlagon hever. Más országban talán inkább inkaább mehetett volna valamire: de éppen nem erre való volt. Minden magaviselése, szokása ellenkezett az itt való dolgokkal.” — Mikes vele volt a betegnek utolsó percéig (bár nem nagyon szívelték egymást) s csak halála után költözött máshová.

Most már egészen független és a maga gazdája volt. Tudta, hogy az ifjabbik Rákóczi mégegyszer nem jön közéjük. Egyelőre azonban itt hányódtak Moldvában. A vajda nagy megbecsüléssel fogadta, „mert meg vagyon parancsolva neki” (de maholnap ránk sem néznek, véli Mikes), jól ellátják mindennel (tíz embernek is elég volna, amit kap), nincs is semmi baja, semmiben hiányossága, csak az unalom öli. A bojárok elzárkóznak előle, Jasiban úgy él, mintha ő volna egyetlen lakója a városnak. Ha kedve volna korcsmába menni, találna társaságot, „minden hordó mellett vagyon legalább tíz pap”, de erre nem vágyódik. A lakosokat úgy nézi, hogy — mivel a fejedelem görög származású és kedvez a maga fajtájának, a török birodalomba tartoznak ugyan, de néhány kizsákmányoló görögnek igája alatt él-

nek, minden tisztségben görögök ülnek. A vajda többször is tárgyal vele, de az a benyomása, hogy amiért ideküldötték, abból semmi sem lesz. Még Ruszcsukban kapott valamiféle feladatot — egyetlen adatunk van rá — de hogy mi volt ez, arról közelebbit nem tudunk, maga sem említi a *Levelekben*. Csak annyit ír meg, hogy a vajda megharagudott rá, mert nem állt az akaratjára, de nem tehetette, mert többre tartotta a becsületét és a magyarságát. 1739 egész nyarát itt tölti, állandóan a kozákoktól retteg, szívesen kívánna innen „elrepülni”, maga a vajda sem várja be az ellenséget. Szeptemberben már Bukarestben van. Kőbor, elszakadt csapatoktól, tolvaj ázsiai törököktől útközben is tart s a bukaresti ritka kemény tél is az ellenségtől való folytonos aggodalomban múlik. „Rettentő hideg házban kellett a nagy telet kitöltenem, és ha az idén meg nem fagytam, megfagyhatatlan leszek ezután.” Víz, malom, molnár mind összefagyott, kenyérhez alig jutott. A lakosság itt is elzárkózik az idegen elől, mikor nagy öröme egy bojárban egy gyermekkori ismerősére bukkan, az sem mutatja hozzá a legkisebb barátságot sem. Hideg a levegő és hidegek az emberek. Fát sem igen kap, amihez jut, inkább a konyhára adja, mert jobb szeret fázni és jóllakni, mint nem enni. Március idusán még fergeteges téli idő van. Melegre, Rodostóba vágyik; de még a május is itt éri. Nyár lesz, mire vágya teljesül. A német mindenütt kikapott: ilyen hasznát vette a békebontásnak. Mikes csak annak örül, hogy Erdély és Magyarország ezúttal nem bűnhődött másokért. Kivált Erdélyben semmi kárt nem tett a török, ami ritka és emlékezetes eset.

Bukarestben eltemették Pápaít is. Már csak négyen maradtak azok közül, akik valamikor Rákóczi Ferencsel Törökországba jöttek. „Csak az a vigasztalásunk, — tréfálkozik Mikes — hogy mások is meghalnak, nemcsak mi.” Ötvenedik évében jár. Még mindig pislákol benne egy kis remény, hogy valamikor hazakerül Erdélybe. Mikor a Balkán nagy hegyein át — útközben bolgár leányokat táncoltat meg — ismét eljut Rodostóba, arra gondol, hogy már nem kell annyi időt itt töltenie, mint amennyit eddig. Csalódott.

A közel három esztendő, amit Rodostótól távol töltött, csupa szomorú eseménytől maradt emlékezetes. Füstbe ment terv maradt, hogy Rákóczi Józseffel, mint Erdély fejedelmével az élükön, visszamehetnek szűkebb hazájukba. Ábránd maradt az 1740-i békekötéssel egy újabb berohanás gondolata is. Sokat kellett barangolnia, fáznia, nélkülöznie. Az orosz fölszabadító hadjárat alatt a törökök a lakók között elrémitő híreket terjesztettek a közeledő hadseregről: velük együtt Mikeset is állandóan megülte a kozákoktól való félelem. Mégis, volt, amit

élvezni tudott: Havasalföld, a Moldva nagy gazdagsága és szebbnél-szebb tájainak sora. Már Viddinbe vonulóban is emlegette, hogy az út nem volt „unodalmas”, mert mindenütt a Duna mellett, igen szép földön jártak. De Jasiban azután szinte fölkiált örömeiben: „Gyönyörűség volt a mi utazásunk, és egy menyasszony gyönyörűséggel járhatott volna velünk, mert Bukarest-től fogva egész Jászig csak a sok különb-különbféle szép virágon járt volna — mindenütt a mezők bé voltak terítve virágokkal, hogy csak a szekfűre és a tulipánra léptek a lovaink. Egyszóval mindenütt virágos kertben jártunk. De mit mondok? mert nincsen olyan kert, akiben annyi sokféle virág legyen.” Jasiban pedig: „Hova lehet szebb és jobb föld, mint itt vagy? Valamit a föld teremt, az itt mind jobb, mint másutt — mindenféle mezei és kerti vetemény. Hol lehet szebb marhákat látni, mint itt? Hol lehet olyan jóízű tehénhúst enni? És a bort akármely asztalra felvihetik, a cotnari bort a konty alatt is kényesen és gyönyörűséggel megcsemsegetik. De a lakosok — a gyönyörű szép és jó földet pusztán hagyják és az erdőben laknak. A muszka tábor már átjött a Dnyeszeren.” Reggeltől estig járja a hír róluk. Mikes is fél. És ráadásul nincsen senkije, akivel egy szót is szólhatna.

Rodostóba enyhe télre érkezett vissza, karácsony körül egész meleg volt. Jól érezte magát, itthon volt. Már jóideje semmi dolga, gondja. Az imént átélt események emlékeinek él. 1740—41-ben foglalja össze az utóbbi esztendőék jegyzeteit a *Levelekben*. Ennek a rövidebb résznek külön címe is van: **RÁKÓCZI JÓZSEF FEJEDELEMNEK EBBEN AZ ORSZÁGBAN ÉRKEZÉSÉRŐL VALÓ LEVELEK.** (123—165.)

A *Törökországi leveleknek* ez a második csoportja jóformán csak a háborúval kapcsolatos eseményekről s abban a bujdosóknak, elsősorban Rákóczi Józsefnek és magának Mikes Kelemennek sorsáról, viszontagságairól számol be. Szerepük nem minden részletében világos; de Mikes, aki a török portát két évtized óta eléggé kiismerte, alighanem jól látta előre a „komédiát”: Bécset ijesztegetni mozgatták meg és vitték őket Moldvába, Havasalföldre. Mindaddig nagyon megtisztelő módon bántak velük, amíg azt remélték, hogy a Rákóczi név hallatára egész Magyarország fölkel.

Ezalatt itthon a főnemesség már egészen megalkudott, behódolt Bécs gyarmatosító törekvéseinek, és az addig ellenállott középbirtokos nemesség is kezdte beadni derekát. Adománylevelek, tisztségek, kényszer megtették hatásukat.

A jobbágság sorsa csak annál kedvezőtlenebb lett. A majorsági gazdálkodásra való áttéréssel együtt járt a robot fokozása,

sőt túlhajtása és az elzselléresedés. A parasztnyomorúság egyre nagyobb lett, különösen, mikor a földesurak a jobbágyok által megművelt irtásföldekre is rátették a kezüket. Megindult a helyhez kötött jobbágyok vándorlása és ijesztő módon nőtt, üldözésük pedig embertelen módon folyt. Az ellentéték a jobbágyság és a birtokos osztály között megint kiéleződtek és újabb parasztmozgalmak lángoltak föl.

A nép megint vagy még mindig Rákóczit várta. A Rákóczi-hagyomány eleven volt, a parasztság a kuruc időket remélte újból. 1718-ban pl. az a hír járta, hogy a Dunánál Rákóczi és Bercsényi katonákat fogadnak. Ál-Rákócziak jóval utóbb is ismételten visszaéltek a nép bizodalmaival. A Maros—Tisza-vidéken az imént lefolyt Péro-fölkelés is, amelyet a császáriak vérbefojtottak, Rákóczi nevével indult. 1738-ban tudták, hogy Rákóczi József sereggel készül jönni; állítólagos kiáltványairól is rebesgetnek, és azt is tudják, hogy török segítséggel támad. Mendedmondák is keringenek: voltak, akik az ifjú fejedelmet Kassán látták. A jobbágyság tehát csakugyan várva-várta Rákóczi jövetelét. Csakhogy nem volt megszervezve, általános fölkelésről szó sem lehetett, és az emigránsoknak nem volt velük kapcsolata.

A nagyvezér ekkor már nem gondolt komoly háborúra, a pestis is akadályozta terveit. A számkivetetteket tehát félretolták, szinte szerteszórták, durván beszéltek és bántak velük — kifacsart citromokká lettek. Mikes helyesen látta előre a történetet.

Ami ezekről az eseményekről szóló leveleiben feltűnik, az nagyobb önállósága. Nemcsak hogy teljes függetlenségének tudata erősödik benne, más is, maga Rákóczi József is megbecsülte. Fejedelme nevében, mint önálló követ jelent meg kihallgatáson a havasalföldi vajdánál. Mindenütt úgy tartják, mint egy magasabb tisztet viselő valakit. Végül Jasiban még külön szerepköre is van, ha ennek pontosabb részleteit nem tudjuk is. — A hadiesemények sorába egyetlen jóízű történet kerül arról, hogy szomjas német muskétások hogyan szereznek maguknak ingyen öt vödör bort egy görög paptól. (Úgy tesznek, mintha pestises halottat temetnének a kapujába. A pap inkább öt vödör bort kínál, csak máshová ássák a sírgödröt.) S egyetlen csattanós fordulat, de már az első, ismét rodostói levélben „az elég szomorú hír, hogy a főtölmácstól elvették a fejit; annál nem vállalható soha nagyobb kárt: tudom, hogy drágán megváltotta volna, de nem lehetett”.

1740 UTÁN. A LEVELEK UTOLSÓ CSOPORTJA

Az 1740. év fontos események hírét hozta meg Mikesnek. Kevéssé érdekelte, hogy elhunyt XII. Kelemen pápa, majd I. Frigyes Vilmos porosz király, Nagy Frigyes apja; hogy őket követte a spanyol királyné, végül VI. Iván orosz cár felesége is: a halál dúsan aratott az uralkodók sorában. Sokkal jobban föl-izgatta egy érkező másik halálhír: „Micsoda nagy hír e, néném! Cseng-é a füled? A római császár (III. Károly király) megholt 20. octobris. — Az ausztriai ház elfogyott a férfiú-ágról. — Micsoda nagy változást okozhat ez e világban, ebben a nagy vendégfogadóban! — Micsoda szép állapot élni; mert ha megholtunk volna, nem értünk volna meg ilyen nagy dolgot. — Erre a hírre százféle gondolatok jönnek eszembe; de talán egyik sem leszen úgy, amint gondolom.”

Miért ez a nagy újjongás? Mi lehetett a százféle gondolat közül az egy, a fő, amely miatt szép állapot élni? Ott kavargott benne a haza, és külön Erdély sorsa is. Mi lesz most? És párhuzamosan érlelődik benne az elhatározás: haza akar menni.

Egy csomó esztendő emléke, a megszokás, az élet egyhangúsága — semmi mélyebb ok nem köti a Rodostóban maradáshoz. Akiért hűségből, szeretetből, ragaszkodásból életét is adta volna, az öreg fejedelem nincsen többé. Rákóczi József mellett a kötelesség tartaná — ő is meghalt. Körülötte elmúlt minden, ami valami közösségi érzést jelentene, összetartozást, lekötöttséget. Már csak négyen vannak. Valamennyinek, ebben megvan az egyetértés, egy a gondolata: hazamenni. Négyen együtt adják be kérvényüket a konstantinápolyi osztrák követség útján: bocsánatot és a hazamenetelre engedélyt kérnek. A követnek bizonyára része van benne, hogy kérvényüket kedvezőtlenül intézik el és hamarosan megjön a tagadó válasz. Mikes a többiekkel együtt megtudja, hogy Törökországból nincsen visszatérés, végképpen itt kell maradnia. Fanyar mosollyal veszi tudomásul Mária Terézia elhatározását s egy kis gúnnyal írja: „Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkából való kirekesztésünket, mivel

ott az élet fogyatkoztatására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tisztartóval, se számvetővel. A perlekedésben fejünk nem fáj. A kvártélyos nem szomorgat. Jószág szerzésin vagy elvesztésin nem törődünk. A más sorsát, tiszttségét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigyli a miénket. A gazdasszony zsimbelődésit nem halljuk, se supánkodását, hogy ez, vagy amaz nincsen.” — Mennyi keserűség van ezekben a sorokban, mennyi fájdalmas visszaemlékezés a hazai viszonyokra, mennyi kényszeredett megnyugvás! Pedig jó volna Rodostóból elkerülni. A hároméves kalandozás egy kis szabadságvágyat is éleszthetett benne. Egy kis remény fölcsillan ugyan: szó esik róla, hogy egyikük Párizsba menjen, az ott dorbézoló Rákóczi György ügyeinek gondozására. Az áruló Bohn, aki őt eléggé ismerte (hiszen Zsuzsi iránti szerelméről is jól volt tájékozódva), akkor (1741) írja róla Bécsbe a kémjelentést: „Mikes-től nincs mit tartani, sohasem lesz hasznára Rákóczinak; mert korlátolteszű (fort borné) és egyáltalában nem alkalmas a dolgokra.” — Mire alapíthatta Bohn ezt a szégyenletes fölfogását? Csak arra, hogy ebben az egyenes, becsületes, szokimondó emberben semmi érzék nem volt cselszövések, politikai tervek iránt, a diplomáciához nem sokat értett. Ilyesmire gondolhatott jellemzésében Bohn. Nem Bécsből függött, de a Párizsba jutás nem sikerült. Végképpen ottragadt Rodostóban. Újból való letelepedésük után még egy fontos dolgot kellett elintéznie: megélhetésüket. Biztosítania kellett a portánál, hogy az eddig a Rákócziaknak juttatott segélyt továbbra is kapják. Ezért maga ment Konstantinápolyba. Kérésének megvolt a szerződéses alapja: mikor a szultán Rákóczi Józsefet Erdély fejedelmének ismerte el, biztosította őt is, bujdosó társait is, hogy vendégei maradnak akkor is, ha nem vonulhatnak be Erdélybe. Erre támaszkodva kérte és meg is kapta Mikes a portától a jövőre nézve is ellátásuk biztosítását. Hálával gondolt a szultánra: egészséget kívánt neki, „mert ő ad kenyeret nekünk” és egy éjjeli „igen jó hajókázással”, megnyugodva tért vissza Rodostóba. „Itt vagyok és itt leszek.” Hanem azért a tudat, hogy minden remény nélkül itt kell leélnie életét, megviselte.

Öreg ember lett, elérkezett élete utolsó szakaszához. Mint mindig, most is belenyugodott sorsába. Gazdaságra adja magát, szőlőt ültet. Minél többet olvas, és minél többet ír. Dolgozik a maga kedvtelése szerint. „A mi napjaink mind egyszínűek — írja nényének éppen akkor, mikor Bécsből a tagadó válasz megérkezett — semmi különözés nincsen közöttük. Ma olyan, mint holnap, holnap is csak olyan lesz, mint ma volt. — Mindenkor

vonjuk magunk után hosszas bujdosásunkat, amelynek talán csak a halál vet véget.”

Életének ebben az utolsó szakaszában a *Törökországi levelek* írása is végetért. Közel öt esztendeig egy sora sincs, s ami még következik, az időnként odatüzdelve szinte már csak függ az egészen. A bécsi kikoszaroztatás után Mikes maga is tudja, hogy életében új fordulat már nem következik. „A ma olyan, mint a holnap.” Évenként kétszer-háromszor, néha négyszer is elő-elő veszi leveleskönyvét, és fordítgat bele. Olyan részleteket, amelyek környezetéről, az előtte Rodostóban megnyílt világról, a törökökről, a mohamedán szokásokról szólnak. A 172—192. levél egyfolytában fordítás. Saussure hagyta nála Paul Ricautnak, egy angol írónak szellemesen megírt, 1670-ben franciául megjelent könyvét: *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman*. (Az ottomán birodalom mostani állapotának története. — Saussure maga is beledolgozta néhány részletét angolországi útleírásába.) Saussure-t különben sem tudjuk másként elgondolni, mint hogy útitapasztalatait mindenütt megtámasztotta egy, az illető vidéket és népet ismertető munka tanulmányozásával. Ő maga tovább ment, a könyvet itthagya. Mikes forma szerint „a néni” kívánságára ír a török udvarról, annak szokásáról, igazgatásáról, rendtartásáról. Ez a formáság erőltetett. „Azelőtt csak a mulatságról gondolkodtunk, most pedig azt akarjuk tudni, hogy mi szokás vagyon a birodalomban.” — Hiszen nénje több mint 40 esztendeje itt él a törökök között, még hozzá a fővárosban, mindent jobban ismerhet és tudhat, mint öccse. Lényegében pedig az történik, hogy Mikes kis részletekben lefordítja Ricaut művét s minden kis részletet az élén és a végén bekeretez a néninek szóló szokott kedveskedésekkel. Így is lassan és kényszeredetten dolgozik. Látszik, hogy már csak toldja-foldja a kötetet. Hat esztendőbe tart, amíg a 21 levéllel elkészül. (Ennek csak részben oka, hogy a szemét fájlalja.) Az egyes részletek azonban külön-külön így is érdekeseek, helyenként ötletesek, szellemesek és mindig elevenek. Utóbb a keret néhol már el is marad, s hogy már egyébként sem fordít elegendő gondot a munkára, azt az is mutatja, hogy négy, már régebben elmondott történetet megismétel bennük. (*Mahumet az égben*. — *Eginhart és Emma*. — *Amurates császár*. — *A pápa lova*.) Már nem gondol vele, hogy egyízben, régebben is elmondta őket.

A Ricaut-fordításnak van egy döntő, elvi jelentősége is. Ha eddig vitás kérdés volt is, hogy a munka valóban elküldött levelek másolatának gyűjteménye-e vagy a levél csak divatos formája egy irodalmi alkotásnak — e huszonegy levél forrása-

nak ismerete nem hagy többé kétséget. Nem irunk és küldünk el leveleket azért, hogy a nénit hat esztendőn át és folytatólagosan egy francia munka rendszeres fordításával mulattassuk. Nyilvánvaló, hogy Mikes megkezdett munkáját azzal akarta befejezni, hogy a környező népnek, amely néki új otthonát adta, hagyományait, szokásait jó forrásból ismertesse. Ezért fordította bele Ricaut művét. Elküldött levelekben ennek nem lett volna értelme. Azontúl török belpolitikai változásokon és Mária Terézia hadviselésének egy-két részletén kívül utolsóelőtti levelében már csak egy középkori legendát mond el a remetéről, aki ima helyett jóhiszeműleg folyton átkokat mondott, s leveleit befejezi. — Befejezi azért is, mert vezető, „básbug” lett: a bujdosók ügyeit neki kell intéznie. Sok aprólékos hivatalos teendője elvonja őt művétől. Megírja utolsó, 207. levelét.

Ez a levél kerek formát ad az egész alkotásnak. Konstantinápolyban járt, a szultán udvarában és a császári követségen mindent szerencsésen elintézett. „Vagyon immár egynéhány napja, hogy ide visszaérkeztem. — Azt tudom, hogy a pornak porrá kell lenni. — Az első leveletem, amidőn a nénémnek írtam, huszonnét esztendőös voltam, eztet pedig hatvankilencedikben írom.” — „Kérjük az üdvességes életet, a jó halált és az üdvességet. És azután megszűnünk a kéréstől, mind a büntől, mind a bujdosástól...”

Bujdosása valóban csak halálával ért véget.

MIKES HAZAFISÁGA

A *Levelek* minden vonzó melegségével, nyájas derűtségével, zamatos előadásával sem volna ennyire a szívünkhöz nőve, ha nem csillogna ki belőle Mikes példás hazafisága is.

Mit jelentett neki hazája? Legelsősorban a szabadságot. Ifjúsága óta állandóan a fejedelem környezetében élt. Látnia, hallania kellett Rákóczi küzdelmeinek céljáról, át kellett éreznie azt a lelkesedést, amely a kurucságot „pro libertate” — a szabadságért eltöltötte. Bármilyen fiatalon került is oda, meg kellett értenie a szabadságharc célját, ismernie kellett e harcok valóságos szimbolumának, Rákóczinak törekvéseit. Látnia kellett — és ki láthatta nála jobban — Rákóczi felülmúlhatatlanul kimagasló emberi jellemét is. Önzetlen áldozatosságát, bámulatos eszét, elhatározásainak szilárdságát, nagy dolgok végrehajtásához vasakarátát, — optimizmusát; népének okos és rendületlen szeretetét, fölemelésére való törekvését; és mindehhez: emberi nagy jóságát. Éppen ezeken át szerette meg olyan mérhetetlenül gazdáját, az embert éppen úgy, mint a hazája szabadságáért állhatatosan, önzetlenül, kitartóan harcoló hőst. — Mintha csak éles meglátását igazolnák sorai, mintha csak a csatlakozott nemességre gondolna: „felinek sincsen eszibe az ország java, de mindenik teli torokkal kiáltja a szabadságot. Nagyobb rész csak az újság és változás után fut, a jövendőt meg nem gondolja.” Mikes, Rákóczival együtt, bízott benne, hogy a szabadság ügye nem bukott el a szatmári gyalázatos megalkuváskor, Károlynak és a főnemességnek árulásakor. Hitték, hogy Európa megérti a magyar tragédiát és a fejedelem külföldi segítségével, diadalmasan visszatérhet.

Haza, szabadság és Rákóczi tehát egyet jelentettek neki. Ezért követte Rákóczit „vak szeretettel” előbb fölszabadító törekvéseihez támaszt kereső útjában, majd számkivetettségébe. Hú maradt hozzá akkor is, mikor a többiek rendre elszállingóztak mellőle, mikor édesanyja hazahívja, vagy mikor Rodostó

a végső elszakadással fenyegeti. Rákóczi iránti példátlanul ragaszkodó hűsége is hazafiságának bizonyítéka. „Vagyok és leszek, ami voltam”: így fejezi be nénjéhez írt egyik levelét. Hazaszeretete nem is változott soha, csak öregedésében szűkebb határok közé szorult: bizonyos mértékig transzilyanizmus, erdélyiség lett belőle. Ennek fő oka az emigráció volt. Otthoni környezetétől messze elkülönítve kellett élnie, szinte fogságban, külsőleg-belsőleg szűkös viszonyok között. Ez a kötöttség és magáraulaltság szorítja rá, hogy magyarságát méginkább őrizze, ez lobbantja föl benne erdélyiségének tudatát. A transzilyanizmus, mint látni fogjuk, nem jelent nála valami ellenérzést az egész Magyarországgal szemben.

Hogy a honvágó mindvégig élt benne, az természetes s csak tiszteletreméltóbbá teszi áldozatos hűségét. Meleg, kedves emlékek hosszú sora élt benne: gyermekségének, ifjúkorának meszsziről rámosolygó képe. Meleg rajongás szülőfaluja, forró szeretet szűkebb hazája, Erdély iránt és magyarságának tudata. — „Nehéz Zágón nélkül ellenni” vallja őszinte egyszerűséggel, és nem egyszer keseríti, hogy nem lehet Háromszéken. Közismert mondata, hogy úgy szereti már Rodostót, hogy el nem felejtheti Zágont. Dehát „a csillagok is elfelejtkeztek már” róluk, s hasztalan vágyódik Erdélybe. Pedig a gyermekkorában hallott ének is

Bátyám otthon maradjon,
Mert ő nem udvaros,

vagy

Ha szeretsz, szeretlek én is —

mintha haza hívnák. Zágón iránti szeretetébe még állítólagos nénjét is belevonja; moldvai kalandjukban még az ő nevében is — szinte meghatódva írja — köszönteni akarja a zágoni havasokat.

A felejthetetlen gyermekkori emlékek melegével fogja körül érzésvilágában nemcsak kis székely szülőfaluját, hanem szerette Erdélyét is, ezt a „kedves tündérországot”, amelyet — ifjúkorában még így remélte — viszontlát még, amíg él. „Édes hazája havasai”-nak képe minduntalan föltűnik előtte, s „egy székely szívnek igen sok”, hogy nem hall Erdélyről hírt. Fájdalmat kelt benne, hogy a pozserováci béke huszonnégy évre 24 fallal zárta el az Erdélybe vezető utat. Az erdélyi káposztát — láttuk — egyre emlegeti, „koldusláb” süteményről is esik szó, de arról is, hogy „Kolozsvárt jó kenyeret sütnék.” A „székely

köntös”, amelybe fejedelme halála után visszaöltözhetik, éppen olyan fontos neki, mint az a tudat, hogy Erdélyben később öszül a haj, mint Konstantinápolyban. És mindennél fontosabb, hogy csak erdélyi nőt szeretne feleségül venni. Az erdélyi asszony tízannyit ér, mint a „magyarországi”. Erdélyi feleséget akar, „mert nem tudok olyan országot, ahol az asszonyok oly érdemesen viseljük a feleség nevet, mint a mi tündérországunkban”. A szavuk olyan állandó, mint a brassói havas. „Mikor Magyarországon fogatkozás van a napban, csak egy erdélyi asszonyt vigyenek oda, annak szépsége elég fényességet ad.”

Ez a nagy rajongás nem külsőség. Mélysége is meglátszik abból a kétizben is megnyilatkozó örömeből, hogy a töröknek nem sikerült Erdélybe betörnie: hazája megmenekült a rablástól, pusztulástól. Úgy véli, hogy még Rákóczi is így gondolkodnék, ha élne...

Erdélynek kétszázados különállása és akkori jelentősége a szabadságmozgalmakban egy bizonyos „erdélyiséget” (transzilvanizmust), fokozottabb önérzetet váltott ki magyarjaiból. Hazaszeretetük azonban nem állt meg Erdély szűk határai között, Mikes éppen úgy magyarnak tudja magát, mint bárki „magyarországi”. A hegyaljai szüret jó emléke néki (talán járt is Rákóczi szőleiben). Örömmel számol be róla, hogy a kalmakány favágója, drinápolyi mosónőjüknek férje — „atyánkfia, magyareMBER: ez hazafiúságtól viseltetvén, gyakran látogat minket és olyan titkos helyeken történt hírekkel kedveskedik”. Elbeszélget a magyar gályarabokkal, szívből sajnálja honfitársait, minden ízében velük érez.

De nemcsak ezzel a mélyhatású emlékekből és az odatartozás tudatából táplált, a szabadságért és azon át a fejedelemért rajongó vonalozással szerette hazáját. Élt benne a hibáknak józan, észszerű meglátása is, az azokon való javítani-akarási — és vannak reális elgondolásai arról is, hogy népének mi volna hasznára. A múlt köti őt Erdélyhez, de a szabad jövőt akarja jobbá tenni.

Ezért érdekli őt a nevelés is. „Mint hazafia, mondja, azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint (most) a tudatlanság.” Az akkori felekezeti iskolák tanítási anyagából mindenütt hiányzik a magyar történelem. Csak az ókori, különösen a latin történetírók olvasására fordítottak gondot, de nem foglalkoztak a hazai múlttal. Ezzel függhet össze, — és csak francia- és latinnyelvű olvasmányokkal — hogy a magyar történelemből semmit sem említ. Az egyetlen történetkérő, amely magyar vonatkozású, Endre és Nápolyi Johanna esetéről nem említi, de nem is tudja, hogy itt Nagy

Lajos öccséről van szó. Várna nem juttatja eszébe Ulászlót, s a Hunyadiakat sem emlegeti. Az ő emlékei inkább élményiek, gyermek- és serdülő ifjúkorába nyúlnak vissza, érdeklődési köre a társadalom. Mint valamikor Zrinyi, mint Bessenyei, vagy utóbb Kármán, a nemesifjak rossz nevelését kárhoztatja. Ezekre a haladás szempontjából fontos gondolatokra már ismételten rámutattunk. Ezt a nevelést részben az anyák feladatának tekinti. Azért már a leányokat is az írás és olvasás megtanulására „kényszerítené”. Így szól erről egy kedves, korai részlete:

„Micsoda szükséges egy nemes asszonynak, hogy az ura távollétében az urát mindenkiről tudósíthassa, és az ura levelét elolvashassa. Nem lehet mindenkor olyan ember mellette, akivel irattathasson; de, ha szinte volna is, a férfi nemcsak a hagyományról és a dézma borról kívánna írni a feleségének, hanem más egyéb egyességből, szeretetből származó gondolatait is leírná, ha a felesége tudna írni és olvasni; de minthogy nem tud, úgy ír néki, valamint egy idegennek. Ha megvizsgálónk, hogy micsoda levelet ír az ura egy olyan asszonynak, aki nem tud olvasni, és hogy micsodást ír a tisztartójának, meglátnók, hogy mindenik egy húron pendül, és nem sok különbség vagyon közöttük. Arról nem is szólok, hogy mennyi külső dolog történik olyan, amelyet az ember örömet megírna a feleségének, némelykor szükséges is volna megírni, de elhadja, mert a felesége nem tud olvasni, és azt nem akarja, hogy más is megtudja.”

A jól nevelt leány asszonykorában a fiát is jól tudja nevelni, oktatni és tanítani, és az ország szolgálatjára alkalmatossá tenni. „Ergó, hasznára vagyon az országnak, ha a leányokat jól nevelik és oktatják.” — „A régi rómaiak megajándékozták az olyan anyákat, kik a haza szolgálatjára jól nevelték fiokat.”

Francia példákat látott maga előtt, s okos dolognak tartaná, ha nénye is úgy neveltetné gyermekeit, mint Párizsban a franciákat nevelik. „Az való, hogy egy országnak a boldogsága az ifjakat való jóneveltetésekből áll. — A mi boldogtalan országunkban mindezekre alkalmatossága nincsen egy ifjúnak. Mégis jobban lehetne nevelni az ifjakat.” Mikor az iskolából kikerült, az ifjúnak jó historikusnak kellene lennie, tudnia kellene a földrajzot és geometriát, értenie kellene a közigazgatást és a haditudományokat. — Ezek közül az exaktabb tudományokat magyarul szeretné taníttatni, mint közel egy századdal előtte Apácai Csere János, mint nemsokkal utána Bessenyei. *Az országnak használni* — ez az ismételten hangoztatott cél; hogy hazaszeretéből teszi, azt láttuk, nyíltan hirdeti is.

Az országot szolgálni, a haza javát előmozdítani — ezek a gondolatok mutatják Mikes hazaszeretetének mélységét. Reális

elgondolása nemcsak elvekben nyilatkozott meg. Utalunk arra, amit a termeléssel foglalkozó leveleiről az imént mondottunk. Hazaérzésére, hazagondolására jellemző, hogy amit gazdasági téren lát és tanul, ahhoz rögtön kapcsolódik benne a kérdés: hogy lehetne ezt Magyarországon, vagy éppen Erdélyben is meghonosítani?

Így akart Mikes hasznára lenni hazájának.

MIKES ÉS A HALADÓ ESZMÉK

Csupa meleg közvetlenség, csupa meleg, nyájas derű, becsületesség és szellemesség, ami a levelekből árad. Kicsillan belőle hazájának és a haza szabadságának az a szeretete, amely Rákóczi szabadságharcának célkitűzéséből és élményeiből, s ezeken át a fejedelem iránt való rajongó szeretetéből tudatossá lett benne. Ezen a végig rokonszenves alkotáson azonban észrevehetően bontakozik ki világnézetének alakulása.

Mikes, már gyermekkorának történetéből láttuk, vallásos embernek nőtt fel. Nevelőapja, Boér Ferenc maga is az volt. Mikes legfogékonyabb korában az egyházi reakció hatása alá került. Vallásossága még erősödött Rákóczi példájából. Rákóczi maga is vallásos ember volt. A formáknak is megadott tisztelettel, de minden túlzástól és főképpen babonáságtól mentesen tett eleget szokásainak, s a dogmák kívánalmainak. Mikes mindenütt vele volt. Elkísérte a fejedelmet a templomba és sokat tartózkodott Grosbois-ban is, ahol a fejedelem a kamalduliak kolostora mellett házat bérelt és megtörtségében sokat járt a szerzetesekhez. Maga, a környezet légköre akkor sem változott Mikes körül, mikor rodostói életrendjük kialakul. Az egész udvartartás, tehát Mikes is „klastromi rendtartással” naponta háromszor templomba jár. Kétszer misére, egyszer esti imádságra.

Az isten akarataiban, ellenkezés nélkül való megnyugvás nála bizonyos végzetszerűséget jelent; de ez a fatalizmus sem merev. Áttör rajta valami játékos derűlátás, amely föloldja a kényszerű belenyugvás fásultságától. „A fazakas akarataján kell járni a fazéknak, és azt nem mondhatja a fazakasnak: miért küldöttél engem Drinápolyba” — írja 1717-ben. „Az ő rendelése után kell járnunk, és azon sem sétálni kell, hanem futni — ne csak jókedvvel, hanem örömmel.” A törököktől is tanul egy, utóbb nagyon sokszor megismételt közmondást, amely jól vág gondolkodásába: az isten mindenkinek egy rakás kenyeret tett valahová, s míg abban tart, neki ott kell maradnia. A moldvai kalandból Ro-

dostóba visszatérve is megnyugszik ebben: „még volt is a rakás kenyérből, arra vissza kellett jöni, amint a török mondja.”

Vallásossága pedig távolállt minden vakbuzgóságtól és babonától. „Az én eszem nem hasogatja az áert, hanem csak a földön jár.” Bercsényiné az 1722-i pestis-járvány idején az ágyékán keletkezett daganatról mindjárt azt gondolta, hogy ez a pestis. „A jó, buzgó asszony este, mikor lefeküdt, az ágya mellett való szenteltvízzel kente meg a dagadást mindaddig, valamég el nem oszlott, és mindenkor nagy titkon. — Az ő ájtatos orvosságán mind a fejedelem, mind mi eleget neveltünk: egy keveset nevéssen kéd is.” — A Pilátusról és Krisztus köntöséről szóló elbeszéléshez — míg Pilátus abban megy a császárhoz, az szinte tudta nélkül fölkel előtte és szépen fogadja, mikor harmadszorra nem abban megy, keményen szól hozzá és számkivetésbe küldi — hozzáteszi nényének: „eztet higgye kéd, amint tetszik.” — Ide tartozik még az a cinizmus is, amellyel Mohamedről szól: „Ha a Mahumet bolondsága a nem lett volna, hogy őtet az Istenről küldetett embernek tartsák, az ő vallása nem igen különbözött volna a sociánusok vallásától. De rendkívül való nagy dolgot akara cselekedni, el akarván hitetni másokkal, hogy néki szövetsége vagyon a magosságbeli lelkekkel. De mint-hogy se nem küldetett volt, se csudatételekre való ajándékja nem volt, kényszerítették a vallás felállítására, hogy az okosságához, a világi tudományhoz és a csalárdsághoz tegye az ő elragadtatásit, amelyeket okozak vala a nagy nyavaletörések.” Ha ez a rész fordítás is: Mikes jónak látta megjegyzés nélkül lefordítani, mert egyetértett vele.

Általában a misztikushoz, a titokzatoshoz, a maga józan eszével és egészséges gondolkodásával, nemcsak nem hajlott, hanem annyira kerülte, hogy a *Levelekben* soha efféléről szó sem esik. De filozófiával sem foglalkozott. „Most nem kell annyi fát venni, tréfálkozik. Miért? Mert nincsen hideg. Látod-é, néném, micsoda jó filozófus öcséd vagyon? Hátha még tanultam volna! De ha nem tanultam is, üsmerek olyanokat, akik filozófusok, nem elég a?” Azokra a franciákra gondol-e, akik Rákóczi udvarában megfordultak s már a fölvilágosodás gondolkörében éltek, vagy Kiss Istvánra, a Rákóczi filozófusára, ki tudja. Annyi bizonyos, hogy az új eszmékkal való találkozást nem kerülhette el.

Már Grosbois levegőjének, a janzenizmusnak is van valami nyoma a *Levelekben*. A terjedő új tanítás a dogmáktól és Rómától való bizonyos függetlenedést jelentett. A túlzásoktól (pl. gyakori áldozástól) való eltávolodás jól illet Mikes józanabb irányba térülő vallásosságához. A kálvinista fatalizmus és a

janzenizmusnak az a tanítása a „kegyelemmel” kapcsolatban, hogy szabad akaratunk adottságokkal eleve meg van kötve, találkoztak benne. Hogy a formai túlzásokat milyen kevésre becsüli, azt a *Leveleknek* egyik kis tréfás vonatkozása mutatja.

Mikor Forgács tábornok pipával a szájában akar gyönni menni: „eleget neveltünk egész nap rajta; tudom, hogy két is megneveti az ő ájtatos dohányzását.” (Milyen pompás ez az „ájtatos dohányzás”-kifejezés!) S nem botránkozik, hanem maga is szívből mulat Forgács elbeszélésén, hogy neki mindig holmi nevetséges dolgok jutnak az eszébe: hogy amikor a pap hozzája közelített, az a gondolat „jut az esziben, hogy mi jó volna a papon lévő casula cafrangnak.”

Az új áramlat, a frissebb levegő közeledik Franciaország felől. Ott már Voltaire ontja írásait. Itt Törökországban, először talán Bonnac-né szalonjában, Mikest is megragadja egy és más. Az újságok már a 18. század gondolatait hirdetik — Mikes is forgatta őket. Olvasmányai közé tartozik a *Spectateur*, Addison és Steele haladószellemű folyóiratának Amszterdamban kiadott franciája. És ennél nem kevesebbet jelent, hogy Bayle Péter *Dictionnaire*-jét is lapozgatta. Már volt róla szó, hogy *Eginhart* és *Emma* történetét a *Levelek* egyik legmulatságosabb részletét, ebből ismerte meg. Van más nyom is, amely Bayle-hez vezet. „Sokan írják, — beszéli egyhelyütt — hogy a legelső gyilkosság a két egytestvér atyafi között asszonyért esett.” Ezt is olvashatta a szótárban. Más bibliai vonatkozások is emlékeztetnek Bayle-re.

Nagy szó az, hogy íróink közül éppen Mikes Kelemen az első, aki megismerkedik a fölvilágosodásnak ezzel a nevezetes munkájával, amelyet Bessenyei Györgytől kezdve Kazinczy Ferencen és másokon át föl egészen Kölcsey Ferencig annyian forgattak. Teljes jelentőségét még aligha ismerte föl, de kedélyére és gondolkodására hatnia kellett a műnek, amely úgyszólván összpontosított támadás minden természetfölötti magyarázat ellen. Van tudósunk, aki D'Argens racionalista leveleinek, sőt Montesquieu-nek hatását is keresi Mikesben.

De áradtak feléje az új eszmék környezetéből is.

A két Vigouraux-ról tudjuk, hogy a fölvilágosodás hívei voltak s az ifjabbik büszkén vallotta magát Mikes barátjának. Nyilván nem egy szó eshetett köztük az eljövendő új világról. Bonneval pasa, Rákóczi József bizalmasa is Voltaire tanítványa és nyíltan megmondja magáról, hogy deista. Saussure pedig, akivel másfél esztendeig folytathatott Mikes eszmecseréket, avval dicséri a maga *Törökországi leveleiben* Franciaországot, hogy ott nagyon sok „józaneszű és felvilágosodott ember él”. Hogy

valószínűleg éppen Bonneval beszélt neki deizmusról, azt a már előbb is idézett részlet bizonyítja (... „az isten a világot teremtén, magára a világra hagyta, hogy menjen amint mehet”...). Erre mondta Mikes akkor még, hogy ha így volna, akkor „azt is kellene tartanunk, hogy nincsen másvilág, és hogy csak a nagyurakért, gazdagokért teremtett ez a világ. Ne adja isten, hogy ilyen hiszmenben legyünk.”

Csakhamar már maga is közeledik ilyen gondolatokhoz: „a természet parancsolatjából vagyon a szüret csaknem mindenütt egyaránt”. — „Az isten semmi rosszat nem teremtett, de mi visszaélvén az ő teremtésével, rosszra fordítjuk és rosszunkra válik.” — A madarak életében is „mindenkében a természet munkálkodik”. Ime van nyoma a *Levelek*ben annak, hogy a haladó szellem már érintette, már nem áll a pozitív vallás alapján.

Vallásossága megváltozott, mert megváltozott körülötte a világ. Ennek bizonyága, hogy az egykori jezsuita tanítványban egyre jobban éleződik az antiklerikalizmus. Néha emlegeti ugyan a „jó papot”, a „jó püspököt”, de ez nem tartja vissza tőle, hogy túlzásaikat, eltévelyedéseiket, sőt bűneiket bírálgassa. Észre vette, hogy „Lengyelországban a papok a sekrestyében lévő szenteltvízbe teszik az égett bort, hogy meghűljön, amíg a misét elvégzik”. Eltréfálkozik arról a ferences barátáról, aki csak egy prédikációt tud, azt is a gyónásról, azért március 19-én is így prédikál: „Atyámfiak! ma Szent József napja van. Szent József pedig ács volt, és minthogy ács volt, gyóntatószékét csinált: azért beszéljünk a gyónásról.” Hallotta, hogy „aki franciskánus köntösben hal meg, annak nem lehet elkárhozni” és hogy „Sz. Ferenc minden esztendőben egyszer lemegy a purgatóriumba és onnét felszabadítja a franciskánusokat, akik akkor ott találnak lenni”. A barátokról máskor is szívesen élcelődik. „Ki tudná megmondani, hogy hány jezsuitát és barátot ettenek már meg Afrikában és Amerikában azok a vademberek, akik igen szeretik az emberhúst? De a barátokon nem kapnak; mert egy kapucinust megölvén, jó ebédet akartak belőle csinálni, de hogy megsütötték a húsát, mind ösztövérenek, mind igen keménynek találták. Azóta nem kapnak a baráthúson.” Komolyabbra fordul szava, mikor arról mesél, hogy „egy igen kövér pap azon kérte a királyát, hogy ne mondasson vele nyárban misét, mert sokat izzad, és elrontja a misemondó-ruhákat”. A rodostói papokról megállapítja, hogy „egynehány plebánusnak voltam házánál, egy könyvet nem láttam náluk, hanem valamely szakadozott misemondó könyvet tartanak és abból áll minden könyvük”. A görög papok szerint — hogy néhány poltúrát nyerhessenek —

az iszapfürdőjük csak akkor használ, ha megszentelik. Ugyancsak róluk mondja el, hogy az érsekek olyan püspököket választanak maguknak, akik legtöbbet adnak, a püspökök pedig, hogy az érseknek megfizethessenek, olyan papokat tesznek a falukba, akik legtöbbet ígérnek érte. „Ítélje már el kéd, hogy a püspökök és a papok kicsoda sokféle úton-módon húzzák ki a pénzt a szegényember erszényiből? Itt a sok innep, a sok bőjt mind szennos a plebánusnak.” — Éles még a francia királyról szóló adomája, aki nem tudta, mivel ajándékozza meg a búcsúzó spanyol követet. Olyasmit akart adni, ami néki sokba került ugyan, de hasznát nem veszi. Egy tréfás úr erre azt ajánlotta a királynak: „Add oda a kápolnádat; arra sokat költöttél, de semmi hasznát nem veszed.”

Mikor nálunk még egészen elmaradott volt a gazdálkodás — ahogyan Mikes a 18. század első tizedében otthon látta — haladásnak kell tekintenünk a termelésre vonatkozó elgondolásait. Mint láttuk, Rodostóból évenként hétszertermő szőlővenyigéket szeretne hazaküldeni: Honoria asszony nyárilakának kertjében abból készülne a lugas. Mindez nem volt csupán költői elgondolás; komolyan foglalkoztatja ez a terv, még öregkorában is meg akarja valósítani. Öccsének 1761-ben valami violaszínű, feketének nevezett búzát szeretne vetésre küldeni, meg a hétszer termő szőlőből venyigét, de nincs módjában; nem lehet a levélbe tenni: majd a magjából idejében küld. Tesz hozzá gyapotmagját is; április vége felé kell elvetni. Ciromagot rak a küldeménybe (tisztító seprőnek a magvát), uborkamagot, mert az ugorka Rodostóban sima, igen hosszú, mind vastag és egészséges. A lovak tartásáról pedig megírja, hogy itt nagy „tisztasággal bánnak velük”, valósággal bálványozzák őket: „itt vagyon a lovak paradicsoma, és az asszonyok pokla”. Tanácsaival és küldeményeivel realisabb lesz, amit egykor ábrándképpen írt nénijének.

Hogy az évtizedek különben is meglazították benne a jezsuiták egykori merev nevelésének hatását, azt más példák is bizonyítják. Az imént az *Ifjak kalauzában*, majd *Az idő jól eltöltésének módjában* ismételten szót emelt az erkölcstelen olvasmányok ellen. Most leveleiben egyik pajzán, sőt erős adomát a másik után beszéli el nénjének, kétértelmű megjegyzéseket kockáztat meg pl. Zsuzsi férjhezmenetelekor. Sőt magával nénjével is merészebben évődik. Hiszen a természetnek maga sem tudott ellenállni, ember volt ő is. Szerette a nőket. „A szerelem jó, írja, és aztat a természet oltotta belénk.” Mindig kísértett benne a házassodás vágya. Zsuzsi férjhezmenetele után joggal panaszkodik: „Újesztendőben mi vigadjunk, és meg is házassodjunk, ha lehet. De azt a lehetet elvették mitőlünk, és csak a gondolatot hagyták

szabadságunkban — mihaszna itt arról gondolkodni?” Máskor is föl-fölsóhajt: „Nehéz Zágon nélkül ellenni és a házasságtól messze vagy teljességgel elesni!” „Lassanként a virágból kóró lesz és a kórót nem szokták a fűző mellé tenni.” Képzelete sokat jár a nők körül, s Elyseumra gondol, ahol még Mohamed tanítása szerint is a lelkek „kimondhatatlan szép leányokkal való gyönyörűségben élnek”. A tiltott gyümölcs gondolata föléledt benne:

Mennél inkább légyen valami megtiltva,
Légyen is előttünk erősen elzárva,
Ámbár ahhoz jutni kellessék fáradva,
Annál inkább bírni azt várjuk suhajtvá.

„Rossz vagyok, szól másutt, és attól tartok, hogy az is ne maradjak. De talán az idő okosabbá téssen. Akkor volna valami kis érdemünk, amikor ehetnénk a tiltott gyümölcsből, de nem eszünk, — és nem akkor, amidőn arra nem nagy etyepetyénk vagyon.” Rákóczi Györgynek „másféle mulatság kellene Rodostóban annál, amit nyujthatnak neki, bizony nekem is”.

Mikor II. Ágost lengyel király meghal, róla is elmondja, hogy királyságát jól tudta a világi gyönyörűségekre fordítani, az aszszonyoknak pedig úgy tudta kedvét keresni, hogy azok, míg ő élt, a paradicsomról sem gondolkodtak. Most száz esztendeig gyászolhatják.

Ez a szabadosság gyakrabban is megnyilatkozik mondani-valóiban, különösen, ha magáról szól. Fölvilágosodottság ez: nem hallgatja el, nem tagadja le álszentes nagyképűséggel azt, ami benne emberi és természetes. A pajkosságot a francia példák adják hozzá.

Fejlődése mutatja, hogy mennyire eltávozott a jezsuiták tanításától. A haladás szelleme megérintette őt is a reakció és fölvilágosodás határán. Eszmeileg nem sok, ami tudomására jutott; de amit kapott, az megerősödött benne kedélye által.

MIKES, AZ ÍRÓ. NYELVE, STÍLUSA

Mikes Kelemen könyve ma is él. A 18. század minden szép-irodalmi alkotása közül a legelevenebb maradt, sőt hozzánk közelebb áll kétszáz év távolságából is, mint állt a 18. század végének, megjelenése idejének közönségéhez. Ezt a maradandóságát nemcsak tárgyának, változatosságának, hanem előadásmódjának, nyelvének, stílusának is köszönheti.

Irodalmi előzménye Erdélynek feltűnően gazdag emlékirat-áraadata. Az emlékiratok élén Mindszenti Gábor naplója áll János király utolsó napjairól, a memoároknak valóságos kis gyöngyszeme. Kedves, egyszerű előadása s gazdájához való meleg ragaszkodása teszi vonzóvá a kis írást. (Mindkét erénye él Mikesben is.) Kemény János fejedelem önéletírása az alakok pompás jellemrajzával válik ki, Bethlen Miklósé, aki először látja meg, hogyan lett szűkebb hazája független fejedelemségből osztrák gyarmattá, evvel, de kitűnő szerkezetével és nyelvével is. Apór Péter akkor fejezte be utóbb még versekbe is szedett munkáját Erdély koldusságra való változásáról, mikor Mikes a *Leveleken* kezdett dolgozni. Thökölyre, Rákóczira, sőt Mikesre is haragudott a labanc Cserei Mihály, maga is egy emlékirat szerzője. S föl egészen Halmágyi Istvánig, Mikes ifjabb kortársáig sok emlékirat és napló forgott, mindig csak kéziratban, az erdélyiek kezén. A legfontosabb: Mikes tud róla, hiszen Saussure is tudja, hogy szeretett fejedelme is emlékiratot ír. Itt egy fejlődő hagyomány dolgozik és a fejlődés folytonosságát éppen Mikes könyve igazolja.

Vele tetőpontra jut stílus dolgában is a hagyományok további élete. Néhány példa megvilágítja majd, hogy ez valóban így van. Misztótfalusi Kis Miklós még vitairatot ír, amelynek hevessege összedúlja írásának nyelvi tisztaságát. Bethlen stílusa választékosnak tetszik, de egyenetlen, mert a kor és a maga viszonyainak változása hol epikus, hol reflexív előadásra készítetik, s ezek stílusbeli kiegyenlítődéssel nélkül keverednek benne. Apór

Péter meg, Mikesnek közel kortársa, éppen csak úgy ír, ahogy írnia adatott, ha kell, versbe is önti, amit prózában megírt: neki mindig csak a tartalom, a mondanivaló lényeges. Az anyag művészebb formálásának vágya nincs is meg benne. Egyikük sem jut el a nyelv kristálytisztaságához, a stílus különös szépségeihez.

Most, a Rákóczi-emigrációban akad egy ember, akiben leiszűrődik a tapasztalatok óceánja, akit lehűtöttek a számkivetettség keservei, de aki kerestlenül is megtalálja legkülönbözőbb mondanivalójának illő stílusát. Ez a stílus elsősorban kedélyét tükrözi. Ez adja az aranyos veretét leveleinek, beragyogja az egész kötetet és annál hatásosabb, mert életvidámságának, optimizmusának, mindent mosolyogva néző életszemléletének fényével ragyogja be. A sok viszontagságot átélt ember semmit sem vett tragikusan, mert a legnehezebb pillanatokban is meg tudta őrizni nyugalmát — és megfordítva: sohasem veszítette el a kedélyét, mindent a derűs feléről tudott nézni. Mindez szinte kimosolyog a stílusából.

A tartalmi változatosságnak mindig megvan a maga sajátos stílusverete, akár humoros részletek vagy tréfálkozások, akár szerelem vagy melanchólia a témái. Életvidámsága még a melanchólia kódét is szétbontja, játékosan szemléli és festi az emberek közti viszonyt is. Sem ifjú-, sem öregkorában nem kereste, de nem is kerülte a sikamlósságokat. Mégsem lesz sohasem trágár. Míg elődeinek tréfálkozása, gondoljunk a Mánkóczi István viselt dolgaira, többnyire durvaságokba vész el, Mikesnél ez sohasem fordul elő. Még a sikamlós részletek is inkább idegenből szerzett emlékek, vagy olvasmányok részletei. Erődeti humora mindig tiszta. Az unalom sem bántja. Az idő múlása — mi volna a számkivetettség évtizedeiben fontosabb — az ő előadásában érdekesebben és közvetlenebbül hat, olvasmányosabb, mint sok más írónál a cselekmények sűrű egymásba szövése.

Humoros részleteinek, tréfálkozásainak legtöbbször éppen stílusa adja meg a csattanóját. Milyen pompás, milyen kacagató, mikor Forgácsnak „ájtatos dohányzásáról” mesél! De egybűt is; kerestlenül, egyszerű, közvetlen előadása mennyire megnyeri olvasóját. Mert fordulatos tud lenni a stílusában is. Ezekre a fordulatokra néhány kikapott példa:

A fejedelmünknek jó egészsége volna, hogyha a köszvény búcsút akarna tőle venni.

A vízhegyek olyan emberségesek voltak, hogy többet nem adtak innunk, mintsem kellett volna.

Egy tudatlan tanácsúr olyan az országban, mint egy üres hordó a pincében.

A mi papjaink követik az apostolokat. Én — csak abban követem, hogy ők aludtak, én is aluszom, azért jóéjtszakát.

Tegnapelőtt nagy földmozgást éreztünk. Azt gondoltuk, hogy valamely szekérré tették az egész várost, és úgy visznek valahová. Itt csak a baráttáncot kell járni, más nótát nem fújnak.

Itt semmi újság nincsen, hanem csak a nagy unodalmas óság, főképpen téiben.

Én pedig maradok, aki reggel voltam.

Szolimán hívatá a vezért — és megfogatván, parancsolá, hogy mihent ő elaluszik, a vezért fojtsák meg — amelyet végben is vivék. Jóéjtszakát hát édes néném, én is aludni megyek és megparancsoltam, hogy mihelyt elaluszom, minden bolháimot megöljék, mert máris elég vagyok.

Megérhessük az új esztendőt, nemcsak ebben a bőrünkben, hanem még az egészségünkben is.

Nem jöttek valamire való magyarok. Akik jöttek, azok a fára való felmagasztaltatást kerülték el.

Micsoda kin, hogy ott (a török másvilágon) asszonyok nem lesznek. Ezen a világon arról gondolkodni szükséges, de a másikán gorombaság.

Mikor az ember csorgóból akar inni, meghajol előtte, de azután hátat fordít neki.

Itt tilalmas dolog az asszonyokra nézni, az olyan gyümölcs közöttünk, amelyet sohasém viszik az asztalhoz.

Ezek a kis fordulatok, amelyek váratlanságukkal meglepően hatnak, csak kiegészítik vidám adomáit, jóízű elbeszéléseit.

Hadd toldjam meg azokat, amelyekről volt szó, még eggyel. A rodostói nagy „rendtartásról” imitt-amott szelíd tréfálkozással beszél. Egyhelyütt azt írja: „Egy kis kutyám vagyok, az is már úgy tudja a rendet, valamint én. Mikor dobolnak és misére megyek, rám sem néz. De mihelyt ebédre dobolnak, azonnal felugrik és hozzám jó. — Vigyáz, mikor kimegyek a házból, hogy merre megyek. Ha a fejedelemhez, vagy a templomba megyek, meg sem mozdul, ha hínám is, már tudja, hogy arra a két helyre nincsen szabadsága. Nincsen értelmesebb oktalán állat a kutyánál. Az elefántot mondják, de még nem láttam ő nagyságát.” (Utóbb, Moldvában volt alkalma látni és megcsodálni.) Milyen ötletes stíljáték van az „ő nagysága” kétértelműségében! Közismert a levelekben való állandó tréfálkozása kedves erdélyi eledeleiről, a káposztáról. Egyik-másik ismertetője meg is sokallja, pedig mindig jól hat. Íme néhány tréfás szólás a káposztáról:

Jobban szerettem volna káposztásfajak lenni Erdélyben, mintsem kávéfűfű fűdsája a császárnak.

Hát az nekem jóízűn essék-e, hogy a levélben káposztásfajéknak neveznek? De én ezt csak elszenvedem a hasznáért.

Egyik kőszikláról a másikra kellett volna ugránozni, a káposztás fajak pedig nem ugránozhatnak oly könnyen, mint a vadkecske.

Éntölem a (hideglelés) nem búcsúzott el. Nénékám, tudod é, mivel gyógyítottam meg én magamot? Egy erdélyi drága orvossággal. Minden nevetett vele, főképpen a fejedelem, mikor megmondottam. Az a drága orvosság pedig a káposztaleves.

Ha ez használ, miért kell az indiai drága orvosságok után járni? De már most nagyobb hidegleléstől félek, amely nagyobb lesz az elsőnél, és amelyet egy hordó káposzta sem gyógyíthat meg; mert három vagy négy nap után Zsuzsi Lengyelország felé indul.

Csak leveleinek első csoportjában, kb. 1725-ig szerepelnek ezek a tréfálkozások. Akkoriban még sokat gondol haza, még jólesik az ínyével is Erdélyre emlékezni: ime, szülőtájának emlékeit újítja föl mindúntalan még ilyen elsőleges érzéki benyomásaival is, ezekkel kedveskedik még néniének is. — Éppen ilyen szívesen tréfálkozik másik gyöngéjéről, a dohányzásról. A „sok heverés és dohányzás” az oka, hogy néniének nem tudott levelet írni. És néniét addig fogja szeretni, „valamég dohányozhatom”. Pipáztak a többiek is. Forgács mikor gyónni készült, Bercsényi pedig halála előtt két órával „egy pipa dohányt kiszívott”. Mikes szeret nevetni, szívesen tréfálkozik másokon, de még szívesebben önmagán. Mikor a melegtől majd elolvad és mégis levelet akar írni, fölsóhajt: „de hogy lehet írni egy kocsonyának?”

Tréfálkozása másokra sohasem bántó. Bercsényiné korán (69 éves) el-elévődik, mert az öregasszony beszéde úntatja. „Ha én régi dolgokkal akarom az időt tölteni, a Nagy Sándor históriáját olvasom, az elég régi.” — A fejedelemnek a kicsinyekben való takarékoságára is célozgat néha, különösen mikor a ruhájával már nincsen megelégedve és nem tud újat venni, mert Rákóczi nem érti el célzásait. — Egy ízben kissé erősebb tréfáját is kiolvashatni: Mikesnek, mint volt róla szó, az ifjú Rákóczi Györgyöt is el kellett vinnie a híres „vizes vendégségbe”, a sárosfürdőbe. „Kell lenni valami hasznának, mivel a föld népe három vagy négy napi járőföldről jó ide. Ott a sok asszony, leány, kik felkendőzik sárral magukat, olyanok sárosan — de nem másként, mint az ijesztők. Elég a, hogy ott meg lehet látni hús Sárosit és annyi Sárosinét egyszersmind.” Sárosi grófnak nevezte magát

sárosi uradalmairól Rákóczi Párizsban: reá valló, talán kissé bántó, de szellemes és találó célzás ez: a fiatal Rákóczi is ott ült most a pocsolóban, vagy hűsz más Sárosival együtt.

Az összkép, amelyet egy, alapján vigasztalan bujdosóról kapunk, derűs. Többször mondtuk, maga is nagyon és nagyokat szeretett nevetni. Írásaiban talán nem céltudatosan törekedett a mulattatásra, hanem főképpen állandó jókedélye adta tollára ezt a hangnemet.

Szemléltetésül kapjunk ki egy kis részletet leveleiből, elemezzük ennek stílusát.

Micsoda szép állapot az: tegnap ebédet Ázsiában ettem, vacsorát pedig Európában. Ide pedig nem a levegőégben hoztak, hanem a vízen. Mindezekből megüsméri kéd, hogy ide visszajöttünk, és a táborozást elvégeztük. Az bizonyos, hogy nem az ellenség elől jöttünk el, hanem a sok eső elől, amelyet el nem lehet úzni, noha két generális vagyon velünk. A mindennapi mulatság már itt abból fog állani, hogy vagy Bercsényi uram jó mihozzánk, vagy mi megyünk hozzája. A vadászat sem múlik el, de az sem múlik el, hogy ellenünk ne vadásszanak a portán, mert a német követ legtöbbit azon elmélkedik, hogy nekünk árt-hasson; mi pedig legkisebben sem ártunk neki. És nem tudom, mi végre kívánja üldözni ezeket a szegény bujdosó magyarokat, akik itt a tengerparton csak dohányoznak suhajtozással.

Bontsuk ezt a szöveget három kis részére:

I. Ebédelés, vacsorázás — családias, meghittebb hangulatot keltenek. Rákóczi asztalára gondoljunk! De ő ebédet Ázsiában, vacsorát Európában evett — van egy kis gúny benne; milyen jó dolga volt — micsoda szép állapot ez az övé!

Ide pedig nem a levegőégben hozták, tehát nem angyalok röpitették át, mint a legendákban szokás, pl. a loretoi házat, — hanem: vízen. (A néma halak országa még mindig kellemetlen hely Mikeznek, ha hajózásról van szó.) Milyen ellentét: a legendákra emlékeztető, vizuális kép — és a hajóutak borzongós emléke.

A kedélyre ható, gyorsan váltott két képet egy harmadik, nyugodt, tárgyilagos mondat fejezi be, vezet le: visszajöttünk, a táborozást elvégeztük.

II. Visszajöttünk. A szó és a hozzáfűződő gondolatok új képzetsorhoz vezetik. Miért jöttek vissza? Új, komikus fordulat: nem az ellenség elől jöttek, hanem a sok eső elől. A kiélezett ellentét annál kedvesebb, mert hiszen magukról: katonákról van szó. Az ellenséget talán el tudták volna úzni, de az esőt nem — „noha két

generális vagyon velünk". Generálisok, akik esőt űznek! Milyen nevetésre készítő rajz!

Visszajöttünk. Mi vár? Unalom — és vadászat... Az idő mulatása megint csak az lesz, ami volt: vagy Bercsényi jön hozzánk, vagy mi megyünk Bercsényihez. Megint itt a levezető, nyugodalmas mondat.

III. Most a vadászat szó az újnak élesztője. S most valóságos játék kezdődik a szavakkal, arányos ellentétbe dobálja őket: A vadászat sem múlik el, de az sem múlik el, hogy a portán ellenünk vadásszanak. Szinte szikrázik a játéktól. Iróniájának ezúttal, változatosság okáért, politikai éle is van. A „német követ” vadászik ellenük, azon töri a fejét, hogy nekik árthasson. Ezúttal az ellentét a képek levezetése: pedig mi a legkisebben sem ártunk neki...

A szójátékokra egy enyhén derús befejezés következik: miért is üldözi a szegény bujdosókat, akik semmitsem csinálnak, csak a tengerparton — dohányoznak.

Íme, 10—12 sorban mennyi elmésség, mennyi sziporkázó ötlet — milyen stílusjáték halmozódik. Ellentétek komikus kiélezése jól elrendezett szójátékokkal cserél helyet, s mindez annyi kedves közvetlenséggel, nyájas derúvel, hogy a sóhajtozás melancholiája is szinte föloldódik benne.

Mikes tehát stílus dolgában is, egyszeriben úgy szólalt meg, hogy egyetlen szépirodalmi jellegű, eredeti munkájával menten a század legnagyobb írói közé emelkedett. Pedig nem készült írónak, mégcsak nem is eszmélt rá, hogy író legyen, sohasem tartotta magát annak. A tehetsége szólalt meg ilyen nagyszerűen, mikor írni kezdett.

Fokozta képességeit az emlékiratoknak erdélyi élő hagyománya, amely szinte ott élt a levegőben. Előmozdította fejlődését udvari élményeinek sorozata és maga a folyton keresett társasági élet. A párizsi előszobáktól Bonnac-né fogadó napjáig és a francia kalandorokkal kötött ismeretségeig minden társalgás táplálta leveleinek anyagát. Közügyek levegőjében élt, minden érdekelte, minden hatott rá. Írásra buzdította Rákóczi példája is.

Szines és változatos, érdekes és fordultatos tárgyvilágát élményei és olvasmányai együtt adták. Hogy magáról, gazdájáról és környezetéről írt, az magától értetődik. Azontúl leginkább a történelmi vonatkozások kötötték le figyelmét, talán mert maga is nagy történelmi eseményeket élt át.

Írói művészetének teljéhez tartozik realizmusa is. Miként életberendezése szükségképpen alkalmazkodott az adott helyzetekhez, életszemlélete is mindig csak a valóságot tekintette, nagy

alkotásában is mindig azt ábrázolta. Erre készítette őt emberi józansága, veleszületett gyakorlatiassága, sok és változatos élménye. A dolgoknak reális megítélése tükrözik pl. a török belpolitikai változások elbeszélésében, vagy akár a két Rákóczi-fiú ábrázolásában, leginkább azonban a maga sorsának föltárásában. Szereti a kalandosat, de azért reális szemmel nézi; a hihetlent nem hiszi, csak mulat rajta, elmondja, mert anekdotának használhatja. A *Leveleknek* jellegük lehetne — s erre sokszor gondolunk olvasásukkor — az első levélnek az a mondata, hogy „mi jó a földön járni!” Sohasem szárnyalt a képzelet irreális világába.

Az élet valóságát leginkább akkor közelíti meg, amikor eleven megfigyelés, tapasztalás irányítja tollát. Jellemfestő művészetére az emberek jószemű megfigyelése nyomja rá bélyegét. Pár szóval is élővé tudja tenni azokat, akikről beszél. Módszere általában anekdotás jellemzés, és ennek nyilvánvaló a népi eredete.

Az anekdotázó módszeren Mikes nem is tudott túljutni. Ennek okai egyrészt az elmaradt magyar viszonyok, később pedig az ettől való elszakadás. Érthető, hogy ábrázolási módszere még nem kifejeletten realista, azonban az erre való törekvés művészetében általában felismerhető: anekdotái sohasem öncélúak, ezek minden esetben szervesen hozzátartoznak a valóság ábrázolására való törekvéséhez. Éppen ez a realista ábrázolásra való hajlam, az ösztönös tipizálás teszi lehetővé számára, hogy kora társadalmából sok lényegeset, általában többet lát meg, mint az egykorú magyar művészek.

Egyéni adottságaihoz tartozik, hogy rajongott a természet szépségeiért. A zágoni havasokért fájt a szíve, de errefelé inkább a házak, kertek, tengeröblök festőisége vonzotta. A gyorsan pergő képek együttesének, könyvének mégsem volna ekkora hatása, ha előadása nem versenyezne, vagy nem kerülne összehangba tárgykörével. Ünnepi, ha kell, mint Rákóczi halálának, temetésének elbeszélésében, vagy a befejező levélben; csevegészerű, ha adomákat mond el, vagy nényének kedveskedik; komoly, ha elmélkedik, vagy gyakorlati dolgokat ismertet; és igen gyakran tréfás vagy humoros. Előadása már ezáltal sem egyszerű, vagy vontatott. Még szebbé teszi azonban stílusának az egészen végigvonuló önkénytelen, öntudatlan természetessége. Ugyanez érzik meg nyelven is.

Érdekes, hogy a *Bibliotheca*, első kritikai folyóiratunk éppen ezt hibáztatta benne. De ez természetes akkor, amikor Bárótzai nyelve divik, és Kazinczy az ízlés finomságát keresi. Mikes éppen a természetességével eleven ma, és nem az 1800 körül. S az is

jellemző, hogy Arany János már kiemeli, dicséri a levelek stílusát.

Mi teszi természetessé Mikes előadásmódját? Elsősorban az, hogy készen kiforrott hagyománnyal dolgozik, olyan szókinccsel, amelyet élő népi szólások, közmondások színeznék. Nemcsak folyamatos és közvetlen, hanem ezekkel zamatos is, mint a székely tájszólás általában. Íme egy csokor gazdag szólásmondás-világból:

Nemcsak a gazdag házaknál lakik a jó házasság.

Úgy beszél, mint a vak a világosságról: tudja, hogy van, de nem tudja, hogy micsodás.

A fazakas akaróján kell járni a fazéknak.

Amint vonják, úgy kell táncolni.

Télfelé meg kezd sárgulni a fának is a levele.

Nyernek rajta, mint Bertók a csíkben.

Nem lesz mindenkor papsajtja.

Nem akarásnak nyögés a vége.

Szükséges egy hírt megtudni, hogy a bolhák ne csípjék ken-det.

Akármely szép legyen a gyémánt, ha rútul vagyon metszve, nem becsülik.

Úgy tudja, mint a miatyánkat.

Az erdélyi vér nem az adomért szolgál, hanem a becsületért.

Halál ellen nincs fű kertben.

Nem oda Buda.

Nemsokára lekaszálják a szénát. (Meghal.)

Az ember a fogával és magának vermet.

A szeretet is megavasodik, valamint a szalonna.

Vigyük a Jánospap ítélőszéke eleibe, hadd ítélje meg.

Mihelyt a citromból a levit kifacsarják, elvetik.

Rómába ment és a pápát nem látta.

Minden szerencsém jégre van építve.

Törökország a lovak paradicsoma és az asszonyok purgatóriuma.

Ebben az izes nyelvhasználatban szókinccse a használt szólásmondásoknál is érdekesebb, stílusművészetére jellemző megállapításokhoz vezet.

Népiek, de közelebbállnak az irodalmi köznyelvhez azok a szavai, amelyek hazulról erednek ugyan, de éppen azért önkénytelenül, természetesen folynak a tollából. Az *eztet*, *aztot*, *nálánál*, *lészen*, *légyen*, *elosont* (jelenidőben), *elébeszéllett*, *meggazdagul*, *kicsid* még csak nem is sajátosan székely formák. — Jellemzőb-

bek ezeknél az egész erdélyi nyelvhasználatra a múlt idő régies alakjai, az ú. n. félmúlté, és a már kiveszett latinos régmúlté: *mene, megvendégele, találám, elhagyá, ülteté, jószívvel fogadá, kellették menni*, stb., vagy *új vala* királyságában, *híres vala* az atyja halála után stb.; *hallottam vala, megmondotta volt, megsántult volt*, stb.

Ide tartoznak székelyes szókötései, amelyek tömörséget visznek nyelvébe: ideje volna *kéd látni elmennem*, igen *kivántam paripa*, a ma *lett* Bercsényiné, el *kellett* menjek hozzá, nem gondoltam *virradtát érni*, hivatalját ne az emberekre *nézve kívánja jól végbevínni*, és számos hasonló.

Vannak azonban a köznyelvtől egészen elütő, olyan táj-szavai (provincializmusai), amelyeket tudva, kiválogatva szó stílusába. Hadd említsünk meg ezekből egy csokornyit: *lépik, verdigályos, iromtat, rearopják, sárgódik, pisen, etyepetye, csábrág, fityelék, cafrag, sippad, csalma, elvakarodik, megsajdít, újontában*. Ezekkel a szavakkal Mikes szinte csak játszik, használatuknak nincsen meg az a komolysága, mint egyéb népi, táji szavai önkénytelen használatának. Ezeket már céltudatosan, kiérezve, néha tréfás mellékizükkel használja stílusának élénkítésére, igazi székelységének jóhíszemű fitogtatására, előfordulásuknak tehát stílusértéke van, gazdagítják szóhasználatát, frissítik, zamatosabbá, néha izesebbé, néha színesebbé teszik előadását.

Nyelvében nagy a tisztaság, ezt már első ismertetői is észrevették. Latin idézetei vannak ugyan, de az idegen szavakat, idegenes fordulatokat tudva kerüli. Egyhelyütt ajánlja ugyan a német nyelv tanulását, de maga aligha tudott németül. A francia és a latin nem rontottak nyelvének, kifejezéseinek tisztaságán. Szókincsében — egyik kutatója szerint — mintegy harminc latin szó van; ez is soknak tetszik, mert pl. az *aër* a székelyben meghonosodott szó. Egy-egy reáragadt görög vagy francia szón kívül — természetesen — több török szó keveredett nyelvébe. Ezek is elenyésznek magyaros, ma is élő fordulatai között, amilyenek: tartom hozzá közömet, úr dolgára kell mennem, nem törődöm rajta, rákhátán jár, félfogára nevet.

Ezek a táji színek adják nyelvének kedvességét. Ezek fűszerezik s teszik zamatosná a folyamatos, sima előadást. Miként könynyedén szökell egyik tárgyról a másikra, kellemesen csevegve mondja el, ami a begyében van s ez zavartalan simaságot ad stílusának, úgy nyelve sem zökken soha: tehetsége, hogy nincsen benne semmi nehézkesség, kifejezései maguktól ömlenek s változtatják egymást izesen, zamatosan, tréfálkozva, kedélyesen.

Írása jól mutatja zamatos beszédét. Nincsenek hosszadal-

mas körmondatai, de rövid ropogós mondata is kevés. Előadása ezért egyenletes. Szókincse nem feltűnően gazdag, de amekkora, olyan jól éli ki. A magával hozott és ugyanabban a környezetben aligha gazdagodott készlettel a legjobbat éri el, amit el lehet érni.

Mikes nyelvhasználat és stílus dolgában hosszú évtizedekre utolsó prózaírónk, akiben öntudatlan szépségekkel él anyanyelve. Nyelvújításra — egy-két tréfás rögtönzésen kívül: árvíz-árbor, vőlegény-vőember — sohasem gondol. Nem törekszik választékosságra, különösebb gondosság nélkül ír; természetesen, magától szép és kellemes, amit ír, és messze fölülmúlja az emlékiratok stílusát. Méginkább túlszárnyalja kortársainak akár körmondatos, cikornyás, barokk mondathalmazásait, akár döcögős, nehézkes, tudákos előadását.

Mikor a leveleket Rodostóban írogatja, kidolgozza, itthon Faludi Ferenc már egy új, választékos és szép, de a köznyelvtől, s méginkább a népnyelvtől elszakadó irodalmi nyelvet teremt. Mikes száz esztendőre föl Petőfiig az utolsó nagy írónk, aki a népnyelvre támaszkodva, attól semmiben el nem térve, irodalmi alkotást teremt. Ebben is határán áll két korszaknak.

Humorával viszont új korszakot kezd. Trágárságok helyett szellemes, csak ritkán sikamlós részletek áradnak művéből. Ő az első igazi humoros írónk, akinél a komikum nem merül ki durvaságokban. Hogy ez nála így alakult, annak két oka van. Az egyik a székely észjárása, az agyafurt, ötletes lófőé, akivel vele született a jóízű szólásokra, a küzdelmekkel való megbirkózásra, a dolgok megítélésében a derűlátásra való hajlam. Ha evvel még bizonyos könnyedség, egy kis sikamlósság is párosul, azt nyilván a francia szellemnek köszönhetette: ez a másik ok. Apródtársaival az előszobákban töltött idő, utóbb olvasmányai módot adtak annak elsajátítására. S a kettőnek összhangja a Mikes előadásbeli kedves, könnyed szellemessége.

III.

AZ ALKONYAT

ÚJABB ÍRÓI MUNKÁLKODÁS

Mikes a moldvai kaland után egészen magára maradt. A társaság elfogyott mellőle, az udvar föloszlott, annak mozgalmas élete eltűnt. Még nyomasztóbban hatott rá, mikor megtudta, hogy „Törökországból nincs visszatérés”. Szinte a viszonyok kényszerítették rá, hogy magánosságából egy másik „társasághoz”; a fejedelem ottmaradt könyvtárához meneküljön. Válogathatott a könyvekben: 112 munka várta ott 374 kötetben. S arra is maradt ideje, hogy kedve szerint lásson neki a fordítgatásnak. Olvasás és fordítás lett a fő időtöltése, miközben szőlőt termelt és két fürt magatermelte szőlejének jobban örült, mintha tokaji bora lett volna.

A *Törökországi levelek* helyett eleinte régi kedves könyvéhez nyúl, amelyet már közel két évtizeddel azelőtt is lefordított: előveszi az *Ifjak kalauzát*, most újra átülteti. Formailag is megváltoztatja, vagy más kiadásból dolgozik: amott párbeszédés alakban oktatgatott, emitt folyamatosan, egyvégből mondja el mondanivalóit, ehhez képest jól meg is bővíti: az új átdolgozásban a munka terjedelme több mint kétszer akkora, mint az előbbiben. Több új fejezete is van (az elsőben *szakasz* a nevük, most *könyv*). Szövegét javítgatja is: helyenként világosabbá teszi, a stílusát szépítgeti. Szereti ezt a könyvet. A munkás élet dicsérete van benne s ő maga valóban nem töltötte tétlenül életét.

(Az 1724-iki fordítás az Egyetemi Könyvtárban van, a másodikat az Országos Széchenyi Könyvtár őrzi; az utóbbi, kissé elronyolódott kéziratnak más a címe is; amaz: *Az ifjaknak Kalauza az Isten útjában*; emez: *Az ifjak Kalauza keresztyéni ájtatóságban*.)

A magánosságnak első éveiben, mikor reménysége, hogy megegyeszer megláthatja a zágoni havasokat, végleg eltűnt, belsőbb vallásos életre készíti. Nagy elhatározás kellett hozzá, hogy egymásután két másik munka fordításához lásson, amelyeknek mindegyike külön is felével túlhaladta most befejezett munkájának terjedelmét. (Talán ez a belemerülés az oka, hogy ebben

az időber, 1742-től 1747-ig összesen csak két rövidebb levelet ír Leveleskönyvébe.)

Az egyik mű *Az epistolák és evangéliumok magyarázata*, ismeretlen szerző munkájának átültetése. 144 episztola és evangéliumi részlet magyarázata van benne, úgynevezett homiliák. Minden vasár- és ünnepnapra, a nagybőjt minden napjára elmagyarázza az aznapra esedékes szentírási részletet — ez utóbbinak szövegét Káldi György bibliafordításából írja ki. A fontosabb gondolatokat kiemeli és erkölcsi megjegyzéseket fűz hozzájuk. A magyarázatokat kátészerűen, kérdések és feleletek formájában adja. Keveset elmélkedik, inkább gyakorlatias módon csoportosítja a „tudnivalókat”. Négy kötetre, 1340 lapra terjed kézírata. Mégsem fogy ki türelméből. Nyomban utána hozzálát Pouget *Katekizmusának*, egy, az előbbihez hasonlóan janzenista könyvnek átdolgozásához. Dogmatika, rövid bibliai történet, erkölcsstan és szertartástan van benne, — kéziratában a két kötet megint 1200 lap. Népszerű formában, világosan, „egyszerű és érthető stílussal” — mondja maga az előljáró-beszéd, s különösen ez tetszhetett benne Mikesnek — minden akkori tudnivalót, még egyházbiztosokat is, elmagyarázgat benne.

Tárgya szerint ma már egyik munka sem jelentős; de van bennük két minket érdeklő dolog is. Az egyik az utóbbihoz illesztett naptári rész: tábla, amelyről ki lehet számítani, hogy bármelyik évben a hónapok a hét milyen napjával kezdődnek; egy másikon, hogy bármelyik hónap egy-egy napja milyen napra esett; a harmadikon pedig 300 esztendőre a vasárnapokat. El lehet gondolni, mennyit szórakozott evvel Mikes maga is. — A másik, amit ki kell külön is emelnünk, zamatos, tiszta magyarságuk. *A Törökországi levelek* után ez nem meglepetés. De tudnivaló, hogy akkor még a szakszerű kifejezések készlete nem teljes, sőt Pázmány és Káldi után is eléggé szegényes: Mikes mégis magyar kifejezésekkel tolmácsol *minden* idegen szöveget, nyelvtisztaságra törekszik, tudatosan akar tiszta magyarsággal írni, s ez nagy szó!

A két fordítás bizonyítja, hogy vallásossága tovább él benne. Mint már volt róla szó, némi fatalizmussá és janzenista determináltsággá mérséklődött, de eléggé mély ahhoz, hogy gondolatait egyidőre befelé fordítsa, s ilyen két munka átültetésébe merítse. Rákóczi könyvei közt ott találta Franciaország történetét — egy háromkötetes munkát — ott volt a *Télemaque*, vagy egy szíriai útirajz (huszonöt esztendő folyamán bizonyosan ezekben is belebelenézetett), de most még egy homiliáskönyv és egy katekizmus vonzzák, s nincs ereje, vagy türelme, hogy a *Törökországi levelek*be valami érdemlegeset írjon.

A MULATSÁGOS NAPOK

Most azonban nagyon megelégette a vallási bölcsekedést. Négy esztendő alatt eléggé beléjük merült, idejénvalónak látszott, hogy visszatérjen egy régi, kedves könyvéhez, amelyet már a húszas években sokat forgatott, sőt részleteket át is vett belőle a *Levelekbe*. Ez a munka, valószínűleg még Bonnac-nétól kapta, a nyolckötetes *Les journées amusantes*. Szerzője, Poisson Magdolna Angelika, Gomezné asszony számos szépirodalmi munkát írt. Egészében jelentéktelen valaki. Földrajzi és természettudományi tudálékossággal tengeren és egyenlítői vidékeken játszó regényeiben a legyőzhetetlen szerelem, rettenthetetlen vitézség, kalózkodás, hajótörés, magános sziget és véletlen találkozások teszik érdekessé a meseszöveget. A maga idejében azonban divatban volt, legolvasottabb művei a novellái voltak. Állítólag úgy szétkapkodták, hogy nem lehetett kapni őket. A *Mulatságos napok* (1723) volt az egyik és a *Száz novella* (1738) a másik. Mindegyik 8—8 kötet. Egy évszázadon át népszerűek voltak; nálunk a múlt század elejének idegenből fordított regény- és novellaáradatában még háromszor bukkan föl Gomezné: *Szalmonyi és Mairanti Izabella* (1806), *Negalissa angol hercegné históriája* (1807) és *Etelred, Anglia-Ország királyának történettyei* (1814). (Az utóbbi Mikes könyvében is megvan.)

„Beszédinknek és még mulatságinknak is olyanoknak kell lenniük, amelyek — magunknak és másoknak lelki vagy testi hasznukra szolgálnak — mind az elmének mulatságára és hasznára, mind a szívnek megjobbítására lehetnek”, mondja a fordítás előljáró beszédében. Az erkölcsi cél vezette tehát itt is, mintahogy mindenütt ezt hirdeti az olvasmány követelményének. A tárgy azonban kalandosságával érdekes. Látnivaló, hogy a sok egyházi elmélkedést már maga is megúnta; vágyik valami más foglalatosságra s ezért fordul régi, kedves olvasmányához. Keretes elbeszélésgyűjtemény ez, miként a *Pancsatantra*, vagy az *Ezeregyéjtszaka*, de leginkább, mint Boccaccio híres és a novellairók példájának szolgáló gyűjteménye. Gomezné franciá-

jában harminc novella van a keretbe foglalva (egy hónap minden napjára), Mikes csak hatot ültetett belőlük át, a hét minden köznapjára. Hogyan, milyen szempontok szerint válogatta ki őket, nehéz volna eldönteni. Úgylehet az erkölcsi célzatot is nézte, de még valóbbszínű, hogy azokat fordította le, amelyek neki legjobban tetszettek.

A keret, hogy a nagyvenéves Honoriának van egy tizenhatéves leánya, Hilária. Házuknál gyakran gyúlik társaság, köztük Hiláriának két barátnője, Victoria és Constantia. Mindhárom leánynak vőlegénye is van. A fiatalok, röviddel házasságuk előtt, tavasz derekán ráveszik Honoriát, hogy vigye ki őket egy hétre a város közelében levő tanyájára. Honoria szívesen tesz eleget kérésüknek. Ott persze igen jól érzik magukat, s kívánságukra Honoria „házi rendet” szerkeszt, amelyet Hilária úgy egészít ki, hogy délután társasjátékot játsszanak, és aki a játékot elveszti, az zálogot ad. A zálogot pedig egy szép történet elbeszélésével lehet kiváltani. Így kerül sor a hat napon hat elbeszélésre, melyeket naponként fölváltva egy férfi és egy nő, és pedig mindig a jegyepárok beszélnek el; Hilária vőlegénye az ötödik napon soros, a házikisasszony az utolsón.

Maguk az elbeszélések egészen a régi hősi regények világában játszanak. Már nincsen bennük csoda és földöntúli beavatkozás, de ugyanannyi a kalandszerűség, mint a régi regényekben — persze a novellában csak dióhéjba foglalva. Mindjárt az elsőben, amely Cromwell Olivér korában játszik, Eleonora de Valesco — akiről az elbeszélés a címét kapta — egy jamaikai gazdag spanyol leány, a sziget leggazdagabb ifjának, Dom Fernandnak választottja, az angol-spanyol ellentétek során, szobaleányával, Beatrix-szal együtt egy Kerm nevű angol hajóskapitány fogságába kerül, aki öt birtokára viszi. Illó tisztelettel bánik vele; maga is nagyon beleszeretett, s reméli, hogy Eleonóra előbb-utóbb felesége lesz. Annyira szerelmes, hogy mikor Cromwell, „ez az usurpator”, „bitorló” őt hajójával újból Jamaikához rendeli, Eleonórát férfiruhába bújtatva, mint öccsét Lunley névvel magával viszi. Jamaikánál nagy szélviharba kerül s egy spanyol hajó lőtávolába: estig ágyúznak egymásra, végül is maga Port-Royalba, a spanyol pedig Buenos-Ayresbe tér vissza; a spanyol hajónak Dom Fernand volt a parancsnoka — nem tudta egyikük sem, hogy Eleonóra két kérője vívta a tűzpárbajt — a spanyol hajó akkorra már egy angol gyorsjáratú kis hadihajót megadásra kényszerített. Ennek egy skót tisztje, Montros vállalkozik rá, hogy visszatérve a portroyali táborba, kitudakolja annak a tisztnek nevét, aki Eleonórát elrabolta. Montros éppen Lunleyjel, a férfiruhába bújt Eleonórával ismerkedik meg, s hogy megtudjon va-

lamit, azt az álhírt meséli neki, hogy Dom Fernand már másnak a vőlegénye. Lunley ezen nagyon elkeseredett és egy kalózhajóval vívott harcukban olyan halálraszántan harcolt, hogy az ő érdeme volt a kalózhajó elfogatása, kérésére Kerm meg is tette oda parancsnoknak. Ezalatt a harc újból kitört, Dom Fernand és Kerm hajóhada megint erős ágyúharcban kerülnek szembe, mindkét parancsnok megsebesül s mindkettő Lunley hajójára jut. Eleonóra egyforma gonddal ápolja jegyesét is, Kermet is; eltávolít hajójáról minden megbízhatatlan embert s Jamaikának fordul. A sebesült Dom Fernand Beatrixtól megtudja, hogy Eleonóra milyen hű volt hozzá, Eleonóra Beatrixtól megtudja, hogy Montros meséje Dom Fernand hűtlenségéről nem igaz, a két szerelmes egymásra talál, Eleonóra mindent elmond Kermnek, akit most már Valesco, a leány atyja is vendégének tekint; Kerm lemond a leányról és hazamegy.

A történet szinte példaképe a kalandregények kisebbített másának; csak nem vadak fogságába kerül a leány, mint ott legtöbbször, hanem egy angol kapitányéba. De mint amazokban, gazdája ostromló szerelme ellenére, ártatlanul kerül vissza jegyeséhez. — Az elbeszélést egy kevés politika is átszövi: Montros és egy másik, Eleonórának sok segítséget nyújtó szereplő, királypártiak, tehát Cromwell-ellenesek. Ezzel okolják meg, hogy miért állnak Kermmel szemben s vonzódnak inkább a spanyolokhoz.

Az elbeszélés politikai hátterét Mikes persze nem látja, nem is érti; járatlanul siklik át rajta. Néki a nagy angol forradalmár is csak egyik hőse egy kalandregénynek: a történelemben is csak a kalandosat szereti. Nem eszmélhetett tehát Cromwell Olivér igazi jelentőségére.

Egy másik elbeszélés, amelyet utóbb még egyszer lefordítottak, *Etelred angol király története*. Egészen más hurokat penget, pusztán az érzelmességre épít. *Etelred* fiatalon lesz 1004-ben Anglia királya. Gyámja, Egrád herceg gondosan neveltette s a jóerkölcsű, szép, ifjú király nem sokat törődött a vele kacérkodó udvarhölgyekkel. Egy alkalommal azonban, mikor udvarával a városon át, lóháton, vadászatra ment, egyik ablakban egy nagyon szép leányt látott meg, aki maga is kihajolt utána: *Etelgiva* volt — egy mesterembernek jóerkölcsökben nevelt leánya. A királyt nagyon megszerette, de titkát szívébe zárta. *Etelred* nem tudta őt meghódítani. *Etelgiva* sem el nem árulta magát, sem a király kéréseire nem hajlott. Mivel *Etelred* szerelme nőttön-nőtt, végül is Egrád és környezete ellenkezése dacára, feleségül vette a leányt. Boldogságukat a sors két gyermekkel jutalmazta. Ekkor azonban már ráúnt feleségére, akit pedig ezalatt *Edrag* is, az udvarhoz tartozó nők is, a nép is kezdett megszeretni és tisztelni,

megkoronáztatását várták. E helyett Etelred elűzte feleségét s ez bánatában meghalt. Etelred most a normandiai fejedelem hűgát, Emmát vette feleségül. Az is két gyermeket szült neki, azt is megúnta és csélcsap életet kezdett élni. Történetesen azonban a dánokkal háborúba keveredvén, azok megverték őt, Londonig jutottak s ő kénytelen volt a normandiai fejedelemhez menekülni. Ez a hűga kedvéért, aki férjét még mindig szerette, csapatokat gyűjtött, megsegítette őt és a dánokat végképpen kiverték, „igen kevés tére vissza bennök Dániába”. Győzelme annyira meghatotta, hogy Emmát — aki szeretettel nevelte Etelgiva árváit is — visszavette Londonba, s vele akarta csöndes boldogságban leélni életét. Etelgiva emléke azonban egyre elevenebb lett benne. Kegyetlen önvád kezdte kínozni. Ugyanakkor a dánok megint megtámadták s 60 000 embert raktak partra, akik a király hadait megverték s megint Londonhoz közeledtek. Etelred az újabb izgalmakba belehalt, „az országot és a familiáját igen nagy rendetlenségben és háborúságban hagyá”.

Mikesnek bizonyára nagyon tetszett az elbeszélésnek erkölcsi célzata, Etelrednek csélcapságáért, szívtelenségéért való bűnhödése s talán — bár kissé ködös — a történelmi levegő is. Érzelmességét az elbeszélés hallgatói is átszenvedték, „egynéhányszor könnyhullatással hallgatták az Etelgiva szerencsétlenségét”. Az igazi tragikus hős benne a polgárleány, aki mindig érzi, hogy nem való ő egy király párjának, s szívének mégsem tud ellenállni. Az ő sorsa az, amely meghatja őket (bizonyára Mikest is), annyira, hogy Hilária úgy érzi, sohasem tud többé nevetni . . . De ezen a kijelentésen azután valamennyien nevetésre fakadtak.

Az utolsó elbeszélés, *A Cleodon históriája*, amellyel Hilária szórakoztatja a társaságot, megint a kalandregények világába visz. „Én-regény” a formája, Cleodon maga mondja el történetét. Agenor és Timánt, két testvér, egyben a legjobb barátok is voltak. Agenor a tudomány, Timánt a kereskedés felé hajlott, de abban megegyeztek, hogy mindketten mulatók és költekező természetűek voltak. El is verték vagyonukat, már csak kevéskékük maradt. Ráadásul Agenor megházasodott, szegény leányt vett el, akitől hat leánya s hetedikül egy fia született: ez Cleodon, aki a történetét elbeszéli. A nyomorúságot azonban nagyon nehezen viselte, csak a könyveiben és fia nevelésében volt vigasztalása. Timánttal együtt mindegyikük magát okolta a másíknak küzdelmes szegénységéért. Végül is Timánt nem bírta tovább, elment Indiába. Ott meggazdagodott, megnősült s feleségét és vagyonát elküldte Agenorhoz. A hajó azonban, amelyen mentek, elsüllyedt. Timánt újból nekilátott a vagyonszerzésnek, s négy év múlva éppen olyan gazdag lett, mint volt, s most sikerült is a vagyont

Agenornak elküldenie. Agenor a hajóval, mely a kincseket hozta, elküldte Timánthoz Indiába a fiát, Cleodont. „Két esztendeig való utazás a tengeren igen hasznos egy olyan ifjúnak.” Timánt nagy szeretettel fogadja és gondolja öccsét s ismét meggazdagodván, vagyonát megint Agenornak küldi, majd Cleodonnal együtt maga is hajóra száll, hogy hazamenjenek. Egy tengeri vihar azonban elsodorja s egy ausztráliai szigetre veti őket. Egyelőre senkit nem látnak. Végre Cleodon egy nagyon szép vadleánnyal találkozik össze, Felidával s egymásba szeretnek. Szerelme oly erős, hogy még Timántra is féltékeny lesz s meg akarja ölni magát. Timánt azonban belélát és megnyugtattja. Egy napon Felida egy fatörzs héját hozza el nekik s azon angol írást találnak. Ebből kiolvassák, hogy Leonidát, Timánt hajótörést szenvedett feleségét vetette ide a vihar, Felida pedig az ő itt megszült, tehát Timántnak a leánya. A szigeten emberevők laktak, akik Felida értesülése szerint nagy vadászatra készültek. Ideje volt, hogy innen eltávozzanak. Szerencséjükre egy napon kis hajócskát láttak meg a vízen, amely szívesen fölvette s egy nagy hajóhoz vitte őket. A hajó kapitánya Agenor volt. Négy-öt esztendeje bolyong a tengeren és keresi, most végre megtalálta Timántot. Még egy kalózhajóval kell megharcolniuk, ott is gazdag zsákmányt szereznek s így térnek haza, ahol Cleodon feleségül veszi Felidát, Timánt pedig Agenor családjánál marad — a legjobb két testvér megint egymásra talált.

Érzelmesség és kalandos történet, ezúttal már emberevők szigetén, kapcsolódnak ebben a harmadikul bemutatott elbeszélésben. Gondolhatni, hogy Mikes három-négy esztendei teológiai foglalatosság után, milyen szívesen fordítgatta most Gomezné történetkéit. Egy kicsit más levegőben élt, egy kicsit föllélekzett a bibliamagyarázatok után.

A fordítás nyelve, stílusa persze nem ér föl a *Törökországi levelek*ével... Emitt, eredeti munkájában, a maga beszédmodorát írja, társalgási nyelvét az előadásban nem köti semmi. A *Mulatságos napok* stílusa is jó, elég közvetlen, majdnem sima is, de lépten-nyomon érezni, hogy köti őt az eredeti szöveg. Egy kis példa hadd szóljon mindennél világosabban. „Óh! édes néném, azon ne búsulj — mondá Hilária — mert *minden zsebemből kiszedem az eszemet* és azon leszek, hogy mindnyájan kimehesünk, ha lehet.” Ez nyilván nem Zágonban tanult szólás, ha tréfásnak tetszik is. Másutt: „Arra már nekem kell csinálni törvényt, mondá nevetve Hilária, hogyha *az asszony* azt nekem megengedi — tekintvén Honoriára.” Az asszony — az édesanyja, akihez fordul. Bizonyára a francia *Madame*: ahogy a leány ott szólít-

hatja anyját. A magyarban kissé különös; vagy inkább: a magyarban is francia. A nyelv tehát itt nem olyan gyökeresen székely, olyan hamisítatlanul magyar, mint eredeti művében; de itt is feltűnik tisztasága. Szemmelláthatóan kerül az idegen szavakat, tudatosan törekszik tiszta magyarságra. Idegenes fordulatokat azonban helyenként nem tud elkerülni.

Forrásához nem mindig ragaszkodik, néha kedve szerint változtat rajta. Különösen az erkölcsi elmélkedéseket rövidítette meg; helyenként az elbeszélések így is hosszadalmasak maradtak. A nevek sem a franciáé. Érdekes, hogy nem magyar nevekkel helyettesíti őket: Honoria és Hilária neve a *Regia via crucis*ből, Haeften Benedeknek már említett könyvéből került ide. 1745-ben vagyunk. A negyedrétaalakú, 450 lapra terjedő kéziratra Mikes rájegyezte a pontosabb keletet is: 8. Octobris. Hogy ez a fordítás kezdőpontját, vagy befejezését jelenti-e, ma már nem tudjuk. Az évszám így is érdekes. Mikes már belenyugodott abba, hogy mindvégig Rodostóban kell maradnia. De időnként hazaálmodja magát. Egy ilyen lírai részletet illeszt be a *Mulatságos napok* keretébe is, oda, ahol a nyaralóba érkezésről van szó.

Öt óra tájban ez a szép társaság a Honoria házához érkezvén, és minthogy már májusnak közepe felé a napok elegendő hosszúak, azért nagy sietséggel mindnyájan a kertbe menének. A kert elegendő nagy; a féloldalát a Szamos mossa, a sok szép gyümölcsfák mind utcákra vannak ültetve. A kert két részben vagyon, az egyik része a házfelől mind virágokkal vagyon beültetve, a második része mindenféle kerti veteménnyel; a kert közepében pedig egy nagy lugas, amelyet a szőlőlevelek egészen befedtek, és olyan volt, valamint egy levélből való palota; de még a szőlőfáknak, amelyekből állott az a szép lugas, mása talán nincsen Erdélyben, mivel Honoria azokat mind Rodostóról, a Marmora-tengerének a partján lévő városból hozatta. Ezek a szőlőfák pedig hétszer hoznak szőlőt esztendőben. De még narancsfái is, laurusfái is valának kertében. Honoria nagy örömmel elhordozá kedves vendégeit mindenütt a kertben, és kiki nagy gyönyörűséggel nézte a sok szép virágot, a sok zöldséget, szép, virágos fákat, amelyeknek árnyékában nagy vigasággal sétáltak hét óráig.

Az egész novella-csokor keretét — jóleső érzés lehetett — Erdélybe helyezte át. És odaálmodta a rodostói szőlőfákat, amelyeket most maga ápolgatott és nevelt, a babér- és narancsfákat, amelyekben lakása körül gyönyörködött. Gondolatban szebbé,

gazdagabbá tette velük szűkebb hazáját. Kár, hogy a neveket, a történeteket nem honosította is, szereplőit nem tudta egyéníteni; valamennyi okos, szép és erkölcsös — valamennyien hasonlítanak egymáshoz ezekkel a vonásaikkal. Dehát ezt a gyakorlottabb Gomezné sem tudta másképpen.

„AZ IDŐ JÓL ELTÖLTÉSÉNEK MÓDJA”

Utolsó művei

Van Mikesnek egy harmadik világi tárgyú, félig-meddig szép-irodalmi munkája is, nem nagy terjedelmű könyv (mindössze 214 lap), nem is eredeti, de a legjobb művei közé tartozik. Nyomtatásban máig sem jelent meg. Részletes címe: *Az idő jól eltöltésének módja mindenféle rendben.* „Idegen országban, idegen nyelvből fordítottatott magyarra.” Keletkezési idejét a papiros vízjegyei alapján 1751-re teszik. Lehet, hogy jóval korábbi, mert egy-két kis mozzanata megegyezik a *Törökországi leveleknek* 1733-ban kelt szakaszával: ez azonban csak annyit jelenthet, hogy forrását Mikes már ekkortájt is forgatta, olvassgatta. Ez a forrás Courtin Antalnak, egy a 17. század derekán élt francia írónak 1667-ben névtelenül megjelent kétkötetes műve — egy nagyobb, négyrészes sorozatot befejező alkotás: *A restség útja, vagy az idő jól fölhasználásának művészete mindenféle helyzetben.* Formája elbeszélés, rövid és Mikes által kikerekített történetke, amelynek öt szereplője van. A nagybirtokos, „mintegy” negyven esztendőös özvegy, Dianna, aki nagy kényelemszeretethez szokott, sokat cifrálkodik, páváskodik. Nála él rokona, a kis Angyelika is, egy húszesztendőös szép leány, aki „az ésszel való tréfás nyájasságot a jó erkölcsökkel meg tudja egyeztetni”. Az elbeszélésnek legrokonszenvesebb alakja. Diannának ugyancsak rokona — elhunyt férjének atyafiságából való — egy világi pap, Dénes, okos, értelmes és jótermészetű ember, gyakran jár hozzájuk; ezúttal is egy hetet tölt ott. Nyílt természetéért szeretik és megbecsülik. Végül Telamon, akiről nem sok jót lehet mondani. Ő is „sok jószágú” nagybirtokos, 23—24 éves, mulatozással tölti minden idejét. Gyakorta járogat Diannához és Angyelikához, szeret velük sokat vitatkozni — de azok közé tartozik, akikről azt tartják, hogy mindent tud, de semmit sem tanul. Ötödikül Marianna csatlakozik hozzájuk, akinek nagyon tetszenek Dénes

fejtegetései, éppen azért maga is tesz ellenvetéseket, hogy eleve-
nebbé tegye a vitát.

Ennek a munkának is alapgondolata, hogy a restség, a „heve-
rés” a legveszedelmesebb erkölcsi baj, olyan, mint a virág tövé-
ben rejtelkedő kigyó. Meséje nem éppen gazdag.

Dianna az, aki 11 órakor szokott fölkelni s addig a lustál-
kodástól nem ér rá ügyes-bajos dolgokat intézni, még akkor sem,
ha Dénes sürgeti azokat. Pedig Dénesnek van egy szegény párt-
fogoltja, akit — ha nem intézik el mindjárt a dolgát — Dianna
nemtörődömsége miatt nagy kár érhet. Dénes nem tágit, ha-
nem egyre erélyesebben lép föl, s hasztalan izengeti Dianna,
hogy hamarosan elintézi a dolgot, hiába áll a vele egysütetű
Telamon is melléje s igyekszik Dénest csípős megjegyzésekkel,
fordulatos, éles ellenvetésekkel, fogós kérdésekkel sarokba szo-
ritani, zavarba hozni — a pap a sarkára áll és megmondja
véleményét kedves rokonáról, az olyan asszonyról, aki csak eszik,
iszik, aluszik, napközben csak szórakozásra, öltözködésre, hival-
kodásra gondol és soha egy percig nem bánja, hogy ilyen. Sze-
rencsére a vita nem élesedik tovább, mert Marianna érkezik meg,
sétára viszi a háziasszonyt — ez pedig szívesen megy el a további
„prédikáció” elől. Csak másnap folytatódik, de azután egész
héten át tart a nagy szóharc, amelybe Marianna és Telamon is
belekeverednek, s amelybe mindnyájan úgy belemelegednek,
hogy egész napon át, növekvő hévvel, erről folyik a beszélgetés.
Dénes lassan felülkerekedik, egyre kevesebb az ellentmondás,
végre valamennyien, köztük a fölfogásához legmakacsabbul ra-
gaskodó Telamon is, belátják, hogy neki van igaza. Veletart a
vita folyamán Angyelika is, az egyedüli, aki józan okosságával
Dénes pártján van. A befejezés az eredetiben nincsen meg, ezt
Mikes tette hozzá: nemcsak nekünk olvasóknak, vagy Dénes-
nek rokonszenves ez a kisleány; Telamon is egyre jobban látja,
milyen jólelkű, eszes teremtés Angyelika, mennyire ügyes, kitűnő
háziasszony válhatik belőle — egyre jobban megszereti, végül is
megkéri feleségül. Angyelika sem húzódozik Telamontól. Látja,
hogy csak a hiányos nevelés, ferde szokások, rossz példák ron-
tották el, de alapjában jóatermett, derék, lelkes ember, akiből
rendes férj lesz.

Ez a soványka meséje adja az egésznek szépirodalmi színeze-
tét s ez a keret is, amelybe, túltömítve, az erkölcsi vitatkozások
és tanulságok kerülnek.

A két első rész (a restség eredetéről s mire vezet a rest, tunya
élet) ki nem fejezetten, de lényegében azt mondja, hogy a rest-
ség az embert elválasztja a társadalomtól. Irtózik a munkától
és csak nyugalomra vágyik. A restség sötét gondolatokat, szo-

morúságot, kedvetlenséget szül, elveszi a kedvet a jó cselekedetektől, és megutáltatja az erkölcsöket. Mindenben való kételkedésre vezet, ellenszenvesekké teszi azokat, akik szóval és példával a kötelességteljesítést hirdetik. Külső megnyilatkozásai a későnfekvés és későnkelés, a rendetlen alvás s az ezt követő állandó álmoság. Munkánkon, ha már elhatároztunk valamit, sietve és felületesen esünk túl, de ha lehet, inkább elodázzuk. Jó kibúvó a dolog alól a gyakori látogatóbajárás, s ami evvel együttjár: minél több udvarolgatás, közben pletyka és hírhoradás. És restség voltaképpen a sok olvasás is, ha az pusztán időtöltésből, szórakozásért van, s nem azért, hogy tanuljunk is.

A restséggel (s ez a harmadik rész) nemcsak önmagunk, hanem a természet ellen is vétünk. Mert a természet sohasem heneve: minden megmozdulása csupa fejlődés, csupa cselekvés. Ha pedig a földön minden, növény, állat — még a tenger is — örökös teremtő mozgásban van, az ember, a legeszebb lény sem maradhat tétlenül; a munka mindenkinek kötelessége, férfinak, nőnek egyaránt. Mit tegyünk tehát, hogy a restségre való hajlamunkból kivetközzünk? Erre a nagyon szellemes válasz az, hogy cselekedjünk éppen az ellenkezőjét annak, amit restségünkben tennénk. Ha lustálkodni akarnánk, keljünk föl, evésben-ivásban tartsunk mértéket, ne kerüljük, hanem keressük a dolgos foglalkozást. Hogy pedig munkánkat jókor és helyesen végezzük el, ahhoz két elvet tartsunk szem előtt. Az egyik, hogy ha valamire valóban nincsen időnk, azt ne kezdjük el, mert sietséggel csak rontunk rajta; a másik, hogy ha van rá időnk, hogy elvégezzük, azt használjuk ki teljesen, ne halogassuk a folytatását, mert így a halogatással éppen azt az időt vesztegetjük el, ami a munkára kellene. A rest ember önző is: csak magának és kedvteléseinek él, embertársára nem gondol. Már pedig az egymás iránt való szeretet kívánja, hogy másokért is cselekedjünk: aki nemcsak magát szereti, hanem másokat is, az kivetkezik önzéséből és szívesen dolgozik embertársaiért.

Ezeket a szempontokat rögzítik az első fejezetek. A továbbiakban Mikes — persze mindig Courtin nyomán — elérkezik kedves tárgyához, a nevelés kérdéséhez. Most alkalma van az idevágó nézetek rendszeres összefoglalására. Elsősorban a női hivatás érdekli. A 18., sőt Courtinnél a 17. század derekán vagyunk, a nő feladatának a feleségen kívül csak két kötelességet ismernek. Az egyik gyermekeinek nevelése, az anyai — a másik a háztartás irányítása, a gazdasszonyi kötelesség.

Az anya legfontosabb feladata gyermekének nevelése. Nincsen óra, amelyet nem erre a célra kell fordítania. S mivel a nevelés legjobb módja a szoktatás, ennek már a bölcsőben kell kez-

dődni. Nem szabad próbálgatni, kísérletezni. Következétesen két célra kell törekedni: legyen a gyermekből emberséges ember, és állja meg a sarat majdani hivatásában. Szándékát, akaratát, tehetségeit jókor ki kell tapogatni, rosszra való hajlandóságát ki kell irtani, csírájában elfojtani. Szófogadásra, türelemre kell szoktatni, ez lesz a jóerkölcsnek alapja. Első éveiben, mintegy 8 éves koráig, az anyára hárul a legtöbb és legnehezebb feladat, elsősorban a testi, egészséges nevelése. Mikor azután már kifejlődött a gyermekben bizonyos önálló akarat, mikor különbséget tud tenni jó és rossz között, mikor tehát valamelyes ítélete van, akkor az apát illeti az első szó, s rákerül a sor a szellemi nevelésre, az ifjúnak 22—23 éves koráig. Az etikai érzelmek fölkeltése, az oktatás és annak irányítása, a művelődés anyagának megszabása az apa feladata. Befejezésül két dolgot lát szükségesnek: egyik a tábori élet — tehát a katonáskodás — amely megedzi és fegyelemhez szoktatja az ifjút, a másik a külföldi tanulmányút, amelyre mindig vezetővel kell küldeni, ismereteit és látókörét bővíti ki.

A leányok nevelésére kedves példát ad: Angyelika beszél el a maga neveltetését. A főgondolat itt más, mint a fiúkénál: a leányok csak olyant tanuljanak, amire szükségük van, ami nekik való. Ilyennek tartja az írás-olvasáson kívül a muzsikát, egy kis varrást és a gazdasszonyi tennivalókat. (Olvasmányokról — Mikesnél ritka eset — ezúttal nincsen szó.)

Mindebből kitetszik, hogy itt jómódú, birtokos nemesemberek gyermekeiről van szó. Látszólag már el is tért a henyélkedés, a restség tárgyától, s belefeledkezett a „nemes úrfi” nevelésének kérdéseibe. Valójában azonban visszatér első gondolataihoz, mikor a gazdálkodásról beszél. Sem a férjnek, sem a feleségnek nem marad ideje, alkalma a semmittevésre, ha házatáját és gazdaságát rendbe akarja tartani. Ha a férj elpazarolja, az asszony elhenyéli idejét, mindenük elvész. Már pedig a férj kötelessége, hogy tisztességes módon megszerezze azt, amire a családnak szüksége van (még a vagyont is beleértve), az asszony dolga, hogy azt észszerűen használja föl vagy megőrizze. Mert, akik életet adtak gyermekeiknek, azoknak róluk gondoskodni is kötelességük; a jószágot reájuk kell hagyni, az örökségtől nem szabad őket megfosztani. Ehhez nagyon fontos, hogy a költekezés mindig egyensúlyban maradjon a keresettel. Angyelika még költségvetést is szerkeszt a család ellátására. Gondol arra, hogy a fölösleget el kell tenni olyankorra, ha valaki megbetegszik, vagy ha a család leányát, vagy leányait férjhezadják. Gondol általában az okos takarékosagra, amely még nem egy a fősvénységgel. Szó van drágaságról és olcsóságról, eladásról és vásárlásról,

alkudozásról és adósságról — a könyv szerzője nagyon okos ember, mindenre gondol, ami a gazdálkodásra, háztartásra vonatkozik. Még az alkalmazottakkal való bánásmód is szóbakerül. Azokat is nevelni kell, hogy ne csak azért dolgozzanak, mert a törvény kényszeríti őket rá, hanem gazdájuk iránt való szeretetből, ragaszkodásból is. A gazda viszont szeretettel gondoskodik róluk, legyen türelmes és jóindulatú, részeltesse őket a jövedelemben, haszonban, s ne csak munkájukat, hanem jóakarataikat is vegye figyelembe.

Az ilyen embereknek nincsen idejük a semmittevésre, a lustálkodásra, a tunyaságra. Ide vezet Dénes tanítása, vitatkozása, példálódzása. Az ilyen emberek tudják, hogy az idővel élni kell, mert „az időnek olyan sebes járása vagy, hogyha szinte a borotvának élén menne is el mezítlábbal, magát meg nem met-szené — azért is mondják, hogy az idő drága, s ha egyszer elme-gyen, többé vissza nem tér”.

Az idő jól eltöltésének módja formájában, előadásában szép-irodalmi; de szórakoztató keretében is tanítani akar, erkölcsi célra törekszik. A maga nemében nálunk sem egyedülálló munka. Közeli rokonságban van Faludi Ferencnek ez idő tájt (1748) készült *Nemes asszonyával*, részben többi erkölcsnemesítésre írt munkáival. Faludi tudvalevőleg szintén fordítást adott — Darrel Vilmos angol pap munkájának német és francia átültetéseit dolgozta magyarrá. Mikes átdolgozta forrását, megváltoztatta a neveket (Courtinnél Philargie a háziasszony, Theotée az erkölcs-tanító pap, Nientilde a barátnő és Zeroandre az ifjú — csak Angélique nevét vette át Mikes változatlanul). Egyik tudósunk sze-rint azért, hogy a neveket könnyebben meg lehessen jegyezni. Mikes azonban ugyanezt tette, mint láttuk, a *Mulatságos napok*-ban is: egyik kedves könyvéből vette át a főszereplőket. Ezúttal is használt olyan neveket, amelyekkel már a *Törökországi levelek*-ben találkozhattunk. A 99. levélben — Gomezné nyomán — az önszeretet helytelenségéről van szó. Ott olvasunk róla, hogy Silvia irigykedik, mert „Télamon Diannának oly igen kedvít keresi, és azt nem szenvedhetem, hogy hozzája járjon és hozzám nem.” Lényegesebb, hogy a szövegen sokat rövidít, szabadon fordít: így is nagyon hosszadalmasak maradnak az erkölcsi nevelésre vonatkozó részek és aránylag szegény a keret.

A restség útja nem szerepel Rákóczi könyveinek jegyzéké-ben. Mikes mégis ott juthatott hozzá. Ez a munka tudniillik, egy sorozat negyedik, befejező tagja volt, amely névtelenül jelent meg. Az első kötetnek a címe *Az udvariasság útja*, ez pedig ott van Rákóczi nyolcadrét-alakú könyvei között. Lehet, hogy a négy munka egybe volt kötve; a francia követség tisztviselője,

aki a hagyatékot, s közte egyenként a könyveket is leltározta, csak az első címlapot nézte, azt is csak futtában — vagy Sausure, esetleg Mikes ezt diktálták neki.

*

A gyilkos unalom elől továbbra is, és egyre többször fordul Rákóczi könyveihez és lankadatlan szorgalommal ültetgeti őket át magyarra. Egyik „spirituális” könyvet a másik után fordítgatja (maga is így nevezi őket) s a *Keresztyéni Gondolatoktól Az újtestamentom Históriajáig* így születik meg 1747-től kezdve évenként egy-egy, összesen hét könyve, jó néhány ezer lapnyi kézirat tömeg. (A kötetek címét az Időrendi áttekintésben, hátul közöljük.)

1759-re teszik egy régi kedves könyvének, a *Regia Via Crucis*-nak fordítását. Most, e néhány ezer lapon Mikest inkább olyan írások érdeklik, amelyek az emberek erkölcsi fogvatkozásaival, önzésével, önszeretettel foglalkoznak, vagy a dicsőségvágyat és a henye vígságot korholják, az álszentesség és a hízelkedés ellen kelnek ki. A tükörből, melyet Mikes az emberek elé tart, nem egyszer élesebb kép: egy molière-i Tartuffe képe néz vissza.

Az önszeretet kérdése Mikesnek különösen kedves téma az elmélkedésre. Mostani forrásaiban, Melicque, Fleury Kolos és Calmet munkáiban többször van alkalma rá. Van némi érdekességük. Calmet könyve pl., *Az Ó- és Újszövetség története*, történelmieken nevezett elbeszéléseivel helyenként egészen a mesék világába téved, s bár egyben-másban Plutarchosra, sőt Tacitusra hivatkozik, minden kritika nélkül sorakoztatja az eseményeket, egészen Jeruzsálem pusztulásáig, amelyhez pedig Josephus Flaviusból veszi adatait. Műveltségtörténeti szempontból érdekesek Fleury munkái, amelyeket Mikes itt-ott magyar vonatkozásokkal tűzdel meg, nemcsak „őseinket” s a nemességet, hanem még a táblalabirákat is emlegeti. Kisebb írásai közül az egyik a *Szóhordásról* szól, amely vezekedést, zenebonát idéz elő az emberek között. Ebben újra fogalmazta az *Iffjak kalauzán*nak egy részletét. Egy „emberséges emberről” mond el benne példát, akinek a szóhordó visszamondja, hogy százféle dolgot kentek rá egy társaságban. Az „emberséges ember” nem gyullad haragra, meg sem botránkozik. A szóhordó ugyancsak elálmélkodik, mikor pletykálkodására ezt kapja válaszul: „Ha engem jól ismernének, sokkal többet mondhatnának felőlem és nem volna okom haragra. Sokkal is tartozom azoknak, akik ilyenformában beszélnek felőlem távollétemben, ha jelenlétemben így beszélnének, amint meg is cselekedhetnék, az én orcám pirulna és szégyen-

leném. Kérem azért, adja tudtukra, hogy hálaadó szívvvel vettem beszédüket.” Soha árulkodó — folytatja — jobban meg nem pirult, mint ez. Gondolom, hogy sohasem árulkodott többet életében.

Ismételten említettük, hogy ifjúsága óta egyik legkedvesebb könyve volt a brabanti Van Haeften Benedek legendája, *A keresztnek királyi útja*. Utolsó művei közül legenda formájánál fogva ez a leginkább szépirodalmi alkotása. Meséje, hogy Tharsis városában él Filétus nevű özvegyember, akinek három leánya van, Staurofila, Hilaria és Honoria. A három leány tavasszal atyjuknak egy falusi majorjába akar kirándulni. (Eddig találkozik a legenda a *Mulatságos napok* keretével: sőt a három közül kettőnek a neve is.) Útközben Staurofilának az a gondolata támad, hogy elválik hűgaitól s egymagában tér be egy kápolnába. Azonban eltéved és sok szenvedésből tanul meg a „kereszt királyi útján” járni, mígnem sok csüggedés után eljut, „a mennyország kapujához”. Az elbeszélést költői képek gazdagítják, amelyek a természet életével függenek össze. Francia fordítását gyönyörű metszetek díszesítik, a szöveget versek és idézetek. Ez utóbbiak között van az a kis rövid Seneca-idézet, amely Mikesnél hosszú verssé bővül, benne az egészen rávonatkozó sorokkal, hogy csendesen várja öregségét és félelem nélkül utolsó óráit. Úgy temetik majd el, mint egy idegen remetét. Egy másik idézete is nagyon találó a sorsára: sok volt a szenvedés, de még nagyobb kín a reménytelenség.

UTOLSÓ ÉVTIZEDE

Mikor 1741-ben a hazatérésre engedélyért és bocsánatért folyamodott, bizonyára a követség tudomásával fölvehette az érintkezést mostoha-testvérével, Huszár-Boér Józseffel is, Torda megye főispánjával. Mikes legalább 1759-ben úgy ír öccsének, hogy tizennyolc esztendő óta nem hallott róla hírt. Ebből azt is föltehetni, hogy 1741-ben is, mint húsz esztendővel azelőtt, otthon, a család tett lépéseket Mikes amnesztiája érdekében. Ritka önzetlenség nyilvánul ebben, mert Mikesnek tekintélyes birtokait, anyai és apai örökségét, szüleinek szerzett és örökölt vagyonát mind Huszárék kapták meg, s hazatérésekor testvéri szeretetből is le kellett volna mondaniuk róluk. Mikes birtokai Küküllő, Belső-Szolnok, Kolozs és Fehér vármegyékben voltak, mintegy tizenegy falu, Kolozsvárt felesben egy ház; Királyfalván pedig egy szép udvarháza. Mégis Huszárék, akik Mikes anyai dédapjának, egy vele kihalt családnak a nevét vették föl, minden lehető megtettek hazamenetele érdekében. Mint láttuk, nem sikerült.

„Világi bajtól, dologtól, gondtól ment vagyok; a csendes életet könyvek fordítására szentelem, és sok francia könyveket magyarrá fordítottam.” Semmi más foglalatossága nincsen. A *Levelekbe* időnként beleírogatja, amit Ricaut művéből kiszemelget — 1748 májusától az ötvenes évek elejéig, évenként 2—3 levélben — azután azt is elhagyja. Még csak azt a hírt sem foglalja bele, amelyet Lengyelországból egy ismerőse, egy magyar asszony ír meg neki 1750-ben, hogy életének egyetlen szerelme, Kőszeghy Zsuzsi Jaroszlavlban meghalt. Még nem tudja, hogy közben Erdélyben édesanyját is eltemették. Torma Éva már 85—90 év körül járhatott, mikor egy útján kocsiját a lovak elragadták, ő maga kiesett és halálosan megsebesült. Utóbb Mikes hallotta valahol a szerencsétlenség hírét, de csak nagykésőn, öccsétől kérdezhetette meg, hogy az mikor történt.

A maga egészségével — *Leveleiből* ítélve — sohasem volt komolyabb baja. A pestistől a huszas években, mikor sokukat elvitte, nagyon félt, még nevetni is elfelejtett; de sem akkor, sem

utóbb, a moldvai kaland idején semmi baja nem esett. Egy-egy kis hurut gyötörte néha, komolyabb baj csak most, az ötvenes évek derekán fenyegette: attól kellett tartania, hogy a látását elveszti. 1753 tavaszán kezdte észrevenni, hogy az olvasás nehezeére esik, a betűket úgy látja, mintha a szemére valami vékony hárttyát tettek volna: az írást még látta valamelyest, de a nyomtatott betűket alig. Attól kezdve egyre homályosabban látott — írni még tudott, de olvasni alig, az „okulárék” semmit sem használtak, csaknem egészen megvakult. Megtanulta belőle, hogy a vakok milyen szánalomraméltók. Több mint másfél esztendőig tart ez az állapot. 1754 november elején „a szomorú sötétség elhagyta” a szemét, minden orvoslás nélkül visszatért a szemvilága. Két-három napig valami szűrást érzett bennük, „mintha valami gaz esett volna mind a kettőbe”, pedig tudta, hogy semmi nem esett beléjük. Harmadnapra a szűrás megszűnt, mintha a vélt hárttyák leestek volna róluk, világosan kezdett látni. Meggyógyult. Másfél esztendő után újból könyvet vehetett a kezébe.

A *Törökországi levelek* írásába is beleúnt. Egy-két megismélt történetkén kívül csak egy-egy hír került még beléjük, a török szultán haláláról, a nagyvezér leváltásáról, a lisszaboni földrengésről, Szilézia visszafoglalásáról, vagy Prága megszállásáról. Magához néniéhez már alig van szava. A közvetlenség elmúlt hangjából, jóformán naplójegyzeteket ír, s elbeszélő részekkel gyarapítja. Napközben keresi a társaságot: ellátogat azokhoz a bújdosókhoz, akik utánuk, s jóval később jutottak ide, vagy a velükjöttek utódaihoz. Rákóczi kíséretéből már csak hárman maradtak Csákival és Zay „úrral”. Két hideg ősz elvitte két társát is. A 81 esztendő s Csáki, aki Mikeshez hasonlóan, sohasem volt beteg, 1757 decemberében meghalt, mert — minden embernek meg kell halnia. Utána Zay lett a bújdosók főnöke, a „básbug” — közel egy esztendőre. Októberben követte a halálba Csákit. Mikes magára maradt. Mikor bement Konstantinápolyba, hogy a portának bejelentse Zay halálát, őt tették meg a bújdosó magyarok fejévé. Sokat átélt, ezt is megérte. 1758 december 20-án megírta utolsó levelét néniéhez, forma szerint is befejezését művének. Belenyugodott régen, hogy „a pornak porrá kell lennie” s hogy eddigi 69 esztendéjéből az első 17-et kivéve, a többi — immár több mint félszázadot — bújdosásban kellett töltenie — „bujdosásomnak vége akkor leszen, amidőn az életemnek”.

Avval, hogy a porta őt tette meg básbuggá, velejárt, hogy a konstantinápolyi osztrák követséggel is dolga akadjon. Úgy látszik, mindjárt ott is volt, hogy tisztségét tudomásukra hozza. Ez alkalommal egy óhajítását is előadhatta: a követ engedélyt kérte, hogy otthon levő rokonaival levelezhessen — igen nagy

öröm volt számára, hogy azt meg is kapta. Életének még hátralévő 2—3 esztendejét ez a levelezés tölti meg derűjével. Levelt a család megőrizte és Kazinczy Gábor másolataiból lettek ismeretesekké. Mikes először öccsének írt, 1759 január 5-én. Abból, hogy következő levele több mint egy évvel később kelt (1760 március 25-én), gondolhatni, hogy levelének továbbítása s a válasz eljövetele fél-félesztendőbe került. Első levelében csak szüleikről emlékezik meg — szeretné édesanyjuk halálának pontos idejét tudni — és röviden beszámol a maga foglalatosságáról. Csak mikor öccsétől választ kap, ír azután hosszú-hosszú levelet, „nem levelet, hanem könyvet”. Öccse még egyszer fölvetette levelében az immár hetvenéves embernek a hazatérés lehetőségét, előkészítette az utat is hozzá. De Mikes a gondolatot is elveti: „a sok esztendőig való bujdosás, idegen országban való élet, azt nem mondom, hogy természetté, de szokássá válik”. Öccse sorai mégis fölzaklatták, bujdosását súlyosabbá tették. Szíve, kedve, gondolata azóta csak otthon jár, Huszáréknál, Abafáján. Az a gyönyörűsége és mulatsága, hogy naponta többször is („igen kevés költséggel és fáradsággal”) odautazgat. Valójában nem akar menni, nem akarja a reábizott bujdosókat sorsukra hagyni, érzelmi oka pedig, hogy a halál otthon még keservesebben esnék neki, ha ott szeretteitől is el kellene búcsúznia.

Mindketten még jól emlékszenek egymásra. Mikor Mikes megvált öccsétől, az hét esztendő volt; mégis nála is jobban emlékszik gyermekkori csínytevéseikre, „a szürke ló, a fürjészet, a sütőház” — itt Mikesnek valami csúnya, „embertelen cselekedete” — jutnak eszébe, s Mikes nem győz csodálkozni, hogyan maradt meg öccsében hét esztendő korából ennyi emlék. Levellein át megismeri egész új rokonságát; jólesik neki, hogy unokahúgainak egyike nagyon hasonlít rá, „ki ne szeretné a magához hasonlóját, tízszer beszélek napjában azóta a kedves húgommal”. Hazaküldi nekik legkedvesebb fordítását, *A keresztnek királyi útját* s az valóban kezükhöz jut Huszáréknak. Különösen Zsuzsanna húga, „a kedves, jókedvű Storofila” szereti olvasni, míg (úgy látszik, fölvilágosodottabb) Sándor öccse azon nevet, hogy húga sokáig marad-e a templomban s ha későn fekszik le, „az olvasóját koptatja-e, a könyvét szaggatja-e”. Szeretné, ha József öccséből katona lenne (de a deák nyelven kívül tanuljon meg németül is!) — mert olyan gyönyörűséggel olvashatni „a gazétákban” olyan erdélyi urak nevét, akik „a hadakban vagynak”. — Ezt a könyvét öccse később Kemény erdélyi kormányzónak adta, annak könyvtárában maradt meg.

Ugyanakkor, mikor Huszár Józseffel kezdte levelezését, fölkereste soraival egykori támogatójának, jóakarójának, Mikes Mi-

hálnak kisebbik fiát, Mikes Istvánt. A nagyobbik, Ferenc, gyermekkori játszótársa, akivel együttjárt a kollégiumba, de sohasem fért össze, — „gyermekkorunkban velem meg nem alkudhatott” — már régóta nem élt (megh. 1727). Istvántól kérdi meg tehát, hogy mikor halt meg „a szegény öreg úr”, megírja neki, hogy elhunyt bátyjáról semmi örvendeteset nem hallott, „az alma sokszor elhengeredik fájától” — nem csoda, hogy Mikes István, bár mindenre felelt, hideg és kimért hangon válaszolt, egyben közölte vele, hogy csak föllebbvalóinak engedélyével írhat neki (úgy látszik, katona volt), s csak olyan dolgokban segítheti, amelyek alattvalói hűségével nincsenek ellentétben. A Rákóczi tábornokának fia Mikes Kelemenben még mindig, Mária Terézia uralkodásának huszadik esztendejében, a forradalmártól félt. Mikes az atyafiúi érzésen kívül nem akart tőle semmit, főképpen segítséget nem. Semmi rokon melegséget nem kapott rokonától, nem úgy, mint a Huszár-családtól, amely ujjongva fogadta s viszonzta a számkivetett öregnek közeledését és hosszú leveleit, ezeknek rokonszenves hangjára még a kormányzó is fölfigyelt.

Most már — élete utolsó esztendejében vagyunk — hogy *A keresztnek királyi útja* hazajutott s ott jó hatást keltett, többi „spirituális” munkáját is hazaküldené. „Énnékem még több spirituális könyveim is vagynak, amelyeket szívesen kívánnám, hogy hazámba másoknak — hasznokra lehetnének. Ha ked szabadságot ad reá, én azokat béküldeném — ide gyakran jönnek szebeni kereskedők.” Nem minden könyvet szánt Huszárnak; arra kérte öccsét, hogy őrizze őket, amíg meg nem írja, melyiket kinek adja. Talán kinyomatásukra is gondolt. „Használni” akart velük, mint utóbb Bessenyei. Éppen olyan, minden iránt való érdeklődéssel gyarapította ismereteit, és hirdette a műveltség szükségességét megmaradásunkhoz. Nem önkénytelenül és nem is öntudatlanul. Könyveinek legnagyobb része teljesen idejétmúlta, máig sem jelent meg.

A *Törökországi levelek* nem voltak a hazaküldésre szánt könyvek között. Bizonyos, hogy vallásos vagy erkölcsi céllal fordított műveit többre becsülte, de *Leveleit* is irodalmi alkotásnak szánta és szerette volna, ha kinyomatják. Burkoltan, szerényen erre céloz már 1724-ben, mikor a konstantinápolyi néni állítólagos válaszleveleiről azt írja: „Én leginkább azon búsúlok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit? Ha olyan könnyen meglehetne, mint aztot megérdemlenék, nem kellene törödnöm; mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák.” S „a mi leveinket Bécsben is elolvashatják”, írja pár hónappal később. A kinyomatás (s talán a cenzúra is) megfordult fejében. Ez a műve is szívéhez nőtt. Húsz esztendeig dolgozott rajta. Mégsem küldte

haza. Bizonyára, mert a követnek, előzékenysége fejében, ígéretet tett, hogy mindent csak az ő útján küld. A *Törökországi levelek*nek nem egy részlete bántó volt magára a török kormányra. Mikesnek alkalma volt az ottani abszolútizmusnak sok-sok visszaélését, bűnét látni és nem titkolta véleményét a „néni” előtt. De többször kicsinylően és gúnyosan is szót Bács „császári” követeiről, akik sorjában, amint egymást váltották, mind avval kezdték működésüket, hogy Rákóczinak és bujdosó társainak kiadatását követelték. Konstantinápoly közeléből eltávolították őket s nekik köszönhették végképpen Rodostóba való eltávolításukat. Minderről bőven volt szó a *Levelek*ben. Eleinte talán Mikes is gondolt hazaküldésükre. Nem látszik egészen véletlennek, hogy éppen 1758 december 20-án, mikor már jó néhány hete básbug, és megkapta a követtől a levelezésre az engedélyt és módot, az utolsó levél írásával befejezi művét. Talán, hogy hazaküldje. Csakhamar ráeszmélt azonban, hogy ezt mégsem teheti. Ígéretét meg kellett és meg akarta tartani.

Hogy a követre mennyire tekintettel volt, azt Huszárékhoz írt leveleinek több részlete mutatja. Valamennyinek az élén hangsúlyozza, hogy levelét „a felséges királynénak itt lévő követjétől vett szabadsággal” (vagy engedelemmel) írja. Belefoglalja mondanivalóiba, hogy „soha csak gondolattal sem vétettem a felséges fejedelmünk ellen. Tisztelnem kell büntetését, mint igazságosat”. Sőt még továbbmegy egy második levelében: „Tudom, hogy kédnék egyik szíves kívánsága az, hogy én is a felséges fejedelmünknek a hívei között lehetnék. Abban bizonyos légyen Öcsémuram, hogy alázatos, legkisebb hívének tartom magamat. — Azt annál is inkább elhiheti ked, hogy semmi más ok nem mondatja velem, hanem csak az igazság.” Ezek a nála szokatlan, majdnem barokk mondatok a követ cenzúrájának szóltak. Aki ennyire vigyáz leveleiben, az nem adja a *Törökországi leveleket* egyenest a követ kezébe. A *Törökországi levelek* nála maradtak, s csak egy emberöltővel később kerültek haza.

Égész életét végigélte — az egy szembaját nem számítva — betegség nélkül. Most, mint básbug, sok embernek volt gyámola, segítője. Ő maga is dicsekszik rokonaihoz írt leveleiben, hogy életében — bár bujdosott — sohasem nélkülözött, mindig mindene megvolt, a ruházata „úgy volt, mint a mezei liliomnak, aki nem fon, mégis drága anyag a köntöse”, gondja annyi volt, hogy többet ne költsön, mint amennyije volt. Most abba a helyzetbe került, hogy ő gondoskodhatott másokról, jót tehetett a bujdosókkal. Fől is vette a básbúgnak járó generális címet s maga vésette pecsétnyomójára a *Général Miquet*. Tavasszal még könyveiről intézkedett.

1761 őszen Rodostóban ismét jelentkezett a pestis. Valamikor a fejedelemmel táborba menekültek előle és sátrakban éltek. Most, szeptember 29-én elérte őt és meg is kínozza. Érzékszervei sorra fölmondták a szolgálatot s negyednapra, október 2-án meghalt. Az örmény temetőben hantolták el többi, ottnyugvó bujdosótársai mellé; a temetőnek ezt a részét a „magyarok kertjének” nevezték: ott szeretett valamikor fejedelmével sétálni. A törökök azt tartják, — írta félévvel annakelőtte öccsének — hogy minden ember sárból van teremtve. Egy angyalnak gondja van a sár. Ahonnan az angyal ezt a sarat veszi, oda el kell menni és ott kell meghalni. „Azt elítélhetem, írja Mikes Rodostóból, hogy innét vitt volt az angyal sárt Zágonba...”

MŰVEINEK SORSA

Kéziratának további sorsáról semmi hiteleset nem tudunk. Már nem volt ideje és alkalma rá, hogy öccse levelét bevarja, s azután ott megforduló szebeni kereskedőkkel neki elküldje őket, úgy, hogy a követ is tudjon róluk. A *Törökországi leveleket* pedig aligha akarta elküldeni. Az írásokat valószínűleg az ott maradt bujdosók őrizgették. Egyik kézirat híre először a Bécsben megjelenő *Hadi és más nevezetes történetek* első évfolyamában, 1789-ben bukkan föl. E szerint egy Mészáros nevű szolnoki magyar fiú, aki Szelim pasa, travniki kormányzó szolgálatában volt, gazdájával Konstantinápolyban is megfordult s onnan kirándult Rodostóba. Ott még életben találta Horváth Istvánt, egy száz évnél is öregebb embert (1799-ben 120 éves korában halt meg), akit valamikor Rákóczi gályarabságból váltott ki és vett szolgálatába; ettől kapta Mikesnek szóbanforgó kéziratát. Egy alkalommal Bécsben is járt s az „igen ritka, magyarul írott könyvvel” megajándékozta Görög Demetert. Így került biztos helyre egy Mikes-kézirat, majdnem bizonyosan a *Törökországi levelek*. A *Hadi és más nevezetes történetek* szerkesztőségében megfordult Kultsár István is, akkoriban szombathelyi tanár. Lehet, hogy ő vállalta a *Levelek* kiadását s ezért megkapta Görögtől a kéziratot. Ez a valószínű útja a kéziratnak Rodostóból a szombathelyi nyomdáig. — Egy másik magyarázat szerint éppen Mikes halála idejében Konstantinápolyban, a francia követségnél teljesített szolgálatot egy magyar származású francia kapitány, Tóth Ferenc, aki vagy tíz évvel később megint Konstantinápolyba került. Ekkoriban megismerkedett a még Rodostóban élő magyarokkal, s tőlük kapta Mikes kéziratát. A francia forradalom elől hazaszökött és Tarcsán telepedett le, Szombathely közelében. Nyilván be-bejárt Szombathelyre, megismerkedett Kultsár Istvánnal, s nekiadta a kéziratot. 1792 júliusában engedélyezték a kiadást, de a kötetből egy levelet, amelyik a várnai csatáról szól, ki kellett hagyni. A nyomdász 1793 végére, vagy 1794 elejére készült el munkájával,

akkor, februárban írta elébe Kultsár előszavát *Az Olvasóhoz* — s ezzel vonult be Mikes műve irodalmunkba. A közel 500 lapnyi könyvnek teljes, Kultsártól megpótolt címe így szól:

Törökországi Levelek, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadatnak. Írta *Mikes Kelemen*, az említett fejedelemnek néhai kamarása. Most pedig az eredetképpen való magyar kézírásokból kiadta Kultsár István, az ékesszólásnak tanítója. — Szombathelyen nyomatta Siess Antal József, 1794.

Az előszóban kiemeli Kultsár, hogy a kiadással a magyar történetírást akarta gazdagítani, a munkában sok magyar ember emlékezetes dolgai szerepelnek, bőven és hitelesen. Mikest is bemutatja, elmondja, hogy erdélyi, zágoni ember és Rákóczinak udvari tisztje, kamarása volt, Zay halála után a rodostói magyarok feje. Csak halála évében téved, mert 1762-re teszi, Tóth Ferenctől így hallotta. A leveleket nem az eredeti, hanem a maga helyesírásával közölte, „ezt az újabb ízléshez alkalmatosabbnak” ítélte. Persze még azt hitte, hogy azok a konstantinápolyi nényéhez valóban elküldött tudósítások — mindenképpen olyanok, hogy magyar embernek illik ismerni őket.

Ha a magyar történetekben nem gyönyörködnél is, gyönyörködhetsz a török egyházi és polgári szokásoknak leírásában; gyönyörködhetsz a régi és újabb történetekből szedett mulatságos példákban; gyönyörködhetsz a vidám szívek és friss elmének barátságos nyájaskodásában — és abban a szép és értelmes magyarságban, mellyel a különböző dolgokat oly kellemetesen kifejezte a szerző, hogy az ő leveleit kiki érdemeseknek tarthatja a kiadásra.

A *Törökországi levelek* már megjelenésekor sem maradt visszhang nélkül. Pánczél Dániel az 1795-i *Magyar Mercurius* mellékletében; a *Bibliothekában* elég kemény bírálatot mondott róla, amelyben a könyvből szeretné kihagyatni a néki kényesebbeknek, vagy kevésbé ízléseseknek talált részeket, mert „pallérozott és jóízlésű szólást senki bennük ne keressen”. Erre minden lapon találni bizonyítékokat: „a sokszori s utóbb meguntatni kellett tréfája a káposztával, — az oldalcsonttal — az öregemberek kalendáriumával, s több affélével” az, amit törölni kellene belőle, s akkor az oktatásban is igen használható munka lenne belőle. Megjegyzései éppen az irodalmi szempontot nem

vették figyelembe. Különben is, mint már Kultsár is, elsősorban történelmi forrásmunkát láttak benne; s elsőül valóban a történetírás vette hasznát.

Katona István, a 42 kötetes, első kritikai magyar történelem szerzője éppen akkor ért — műve 20. kötetében — a Rákóczi-kor és a bujdosók történetéhez. Kapóra jött neki a *Levelek* megjelenése, adatait menten fölhasználta munkájában: a legjobban jutott hiteles és pedig olyan részletek ismeretéhez, amelyeket másunnan nem tudhatott volna meg. Magáról Mikes Kelemenről nem sokat tudott, jóformán csak annyit, amennyit a *Levelekből* olvashatott ki: megemlíti, hogy erdélyi születés és II. Rákóczi Ferenc számkivetettségének osztályosa volt. Még így is fölvette őt Mária Terézia korának jeles magyar írói közé.

Az irodalomtudomány azonban csak későn hódította magához Mikest, s előtte is inkább maga a költészet aknáztta ki. Éppen Pápay Sámuel tanítványa, Vitkovics Mihály fordult először tárgyért a *Törökországi levelek*hez; lehet, hogy maga Kultsár István hívta föl rá a figyelmét. Drámát írt belőle. Toldy Ferenc könyvtárában még megvolt kéziratban Vitkovics drámája: *II. Rákóczi Ferenc Rodostóban*. Szomorújáték Mikes Kelemen levelei után dolgozva. Toldy szerint Vitkovicsra is átragadt Mikes „nyájassága, édes bohóskodása, szendesége, egyszerű természete és elméssége. A Bercsényi árva Zsuzsija és Kelemen közötti szóváltás úgy perdül, mint a karika”. Sajnos, minderről közelebbit nem tudunk. Vitkovicsnak ez az első darabja, amelyet előadásra szánt (ebben az évben Pesten is, Budán is volt magyar színház), azóta is lappang.

Ha Vitkovicsot maga Kultsár István tehetette figyelmessé Mikes munkájára, Erdélyben ilyesmire aligha volt szükség. A *Törökországi levelek*nek nem kellett külön ajánlás, olvasták és ismerték a nélkül. Bolyai Farkasnak Kolozsvárt is kezébe kerülhetett a könyv, amelyből egyik drámájának meséjét vette. Az Iréne-tárgyról van szó, ezt dolgozta föl — mint ismeretes — *II. Mohamed, vagy a dicsőség győzedelme a szerelmen* című kezdetleges és dagályos drámájában. Anyagát — bár maga nem említi — Mikes elbeszélésében találta. Mikes nevek nélkül mondja el a történetet, csak a két főszereplőt, Mohamedet és Erinét (Irénet) nevezi meg. Alaposan kibővítette Mikes elbeszélését és nagy műveltségéhez mértén szép gondolatokkal, költői képekkel díszítette föl, de igazi drámát nem tudott belőle formálni. Munkája annak az *Öt szomorújátéknak* egyike volt, amellyel Katona József *Bánk bánjával* együtt részt vett az Erdélyi Múzeumban eredeti magyar történelmi drámára hirdetett pályáza-

ton. Munkájának jelentősége, hogy Kisfaludy Károly az ő II. Mohamedjétől buzdítva írta meg az *Irénet*.

Nagy szeretettel olvasgatta Mikes *Leveleit* Vörösmarty Mihály, Zrinyin kívül őt szerette régibb irodalmunkban a legjobban, s jelentőségét ő vitte a köztudatba. — 1826-ban Mikes *búja* című költeményében állít emléket — Rákóczinak, akinek sirja (így tudta Vörösmarty) jeltelenül áll és pusztán, csak az elagott Mikes örzi. Az ő szájába adja a költemény szavait:

— — — — egyedül vagyok én mellette kesergőd,
Hontalan agg, lét és nemlét közt ingatag árnyék.

A hamleti célzás így fonódik össze Mikes emlékével s Vörösmarty szabadságvággyával, egyre hevesebb forradalmiságával:

Árva hazád tiltott nevedet nem zengheti többé.
— — ha magyar tán még e gyászos földre vetődik,
Elmondom neki: „Itt nyugszik fejedelme hazádnak,
Számkivetett onnan, mert nem vala benne szabadság.”

Hogy Mikest sokat forgatta, annak bizonyosága *A szent ember* című költeménye (1846) is. Mikes utolsóélti levelében mondja el a legendát a remetéről, aki imádságul szüntelen azt mondogatja, hogy „Átkozott legyen az Isten”. Egy püspök arra tanítja, hogy e helyett azt kell mondania: „Áldott az Isten!” A remete közben elfelejti a szavakat s a hajón távozó püspök után rohan a tenger tükrén, amely nem nyeli őt el. Ennek láttára a püspök is ráhagyja, hogy imádkozzék csak tovább is úgy, mint eddig. Vörösmarty hozzá méltó költőiséggel dolgozza föl a mesét, de annak minden mozzanatában Mikes történetkéjét követi.

A Törökországi levelekből tudta Petőfi is, mikor naplójában Rákócziról emlékezik, hogy a fejedelem nagypénteken halt meg. „Van-e széles e hazában, széles e világon kívülem ember, kinek eszébe jut, hogy a mai nap e hős halála napja?”

Arany János is emlékezik Rodostórról. 1848-ban írta hosszabb-lelkekészítű költeményét: sok rabszolganép határain túl arra a kis temetőre gondol (*A rodostói temető*), ahol a szabadság számkivetettjei pihennek, akik „hívek maradtak és szabadok, nem mint a hon többi népe”. Ezt a versét Arany éppen akkor írta, mikor Petőfi néki barátságát kínálta, mikor először kezd szólni a Petőfi-sugározta forradalmi hangulatban. (*Nemzetördal, A rablelkek, Álom-való* stb.) Rákóczi hívja a halottakat, a szabadság lelke. Csáki, Zay, Mikes, Pápai sereglének köréje — készülnek az új szabadságharcra. Nem képletesen beszél Arany. A sajtószabadságot emlegeti, Budára hívja a száműzötteket.

Nincs többé bilincsen a szabadság nyelve,
Mint az ég haragja, oly hangosan szólhat,
Hogy mint nyárfa lombja, mit az ősz letarlott,
Reszkette lehulljon, ha ki van még, zsarnok.

Mikesnek is üzeni, a fejedelméhez leghívebb bujdosónak.

A Mikést idéző újabb költészetből legismertebb Lévay József verse:

Egyedül hallgatom tenger mormolását...

Ady Endre is meleg szeretettel fordul Mikes felé, Apácai Csere Jánossal együtt emlegeti őt, és szemére lobbantja az uralkodó osztálynak, hogy nem állítottak nekik szobrot.

Maga az irodalomtudomány későre ismerte föl Mikes igazi nagyságát. Az ötvenes évekig azt is kétségbevonták, hogy ő írta a *Törökországi leveleket*. A főérv az volt, hogy ilyen, latinosságtól mentes, tiszta magyarsággal akkoriban senki sem tudott írni. Végre a kötet írását Mikes egyik valóban elküldött levelének írásával sikerült összevetni, s nemcsak a kézírás, hanem a levél fogalmazása, tartalma is bizonyossá tette a munka hitelességét. Elsőül Erdélyi János terelte rá a figyelmet, ő ismert „Mikesben valósággal derék íróra, ki mai-napig is kedvesen olvastatja magát s úgy tűnik elő, mint szeretetreméltó személyiség, és az ő urának hű szolgája. A részvét, mely iránta lefoglal bennünket, leveleire nézve az idővel egyaránt növekvőben van. Az élet és viszontagságok drámája ez levelekben. Ritka levél, hogy belé valami érdekes dolgot, adomát, saját köréből vett ügyecskét ne vegyítene. Semmi szebb, mint a Mikes e nemű előadásai, a legegyszerűbb nyelven, velősen, szabatosan.”

Nem sokkal utóbb Arany János, nagykőrösi iskolai előadásaiban Mikes Kelement is belefoglalja az irodalom történetébe, s azt írja a valóban elküldött leveleknek gondolt gyűjteményről, hogy tiszta magyarságuk mellett sok bensőséggel és keresetlen csínnal készültek. Már ekkor megvolt Toldy Ferenc irodalomtörténete, amely azt is megmondta, hogy Mikes a naplójából és olvasási böngészetekből dolgozta ki „híres munkáját, mely tartalomra és előadásra nézve egyformán a legérdekesebb magyar művek közé tartozik. Munkája avulhatatlan szépségű.” Toldynak ez a megállapítása adta meg Mikes helyét irodalmunk történetében. Ezóta számít Mikes írónak, jelentékeny írónak. Jelentősége fokról-fokra növekedett: Mikesben ma századának legnagyobb magyar szépíróját látjuk. Kármán Józsefig nagyságához senkit mérni nem lehet. Kármánnak nagyobb a politikai jelentősége. Haladó szellemével tülemelkedik Mikesen,

szélesebb a látóköre, van benne cselekedetekhez akarat, mozgékony-ság és erő. Mindehhez Mikesnek sem alkalmá, sem ráter-mettsége nem volt. Más síkra tartozik az egyik, másra a másik. De egyben megegyeznek: magyar nyelvüknek tisztaságában. Kár-mán, bár nem volt purista, erre tudatosan törekedett. Mikesnél ez magától értetődő, önkéntelen, természetes volt.

Toldy nemcsak először értékelte igazi nagyságában Mikes-t, ő adta ki első teljes kiadását is (Kultsáréból tudvalevőleg a cen-zor kihúzza az Ulászló — Mikesnél miért, miért nem, V. Lajos — várnai csatáját, 203. levél), éppen Mikes halálának századik év-fordulóján. Toldy maga nem tudta ezt a véletlent, mert ő még Tóth Ferenc adatára támaszkodott, aki 1762-re emlékezett. Kiadása az eredeti kéziratból készült, de nem teljesen megbíz-ható. Azóta a *Levelek* teljességükben, vagy szemelvényes kiadás-ban, sokszor jelentek meg. Legpontosabb az 1906-i díszes, nagy emlékkiadás szövege; ez abból az alkalomból látott napvilágot, hogy Rákóczi hamvait hazahozták. Zágoni és rodostói színes képek mutatják a helyeket, ahonnan Mikes elindult, és ahol életének közel kétharmadrésze elmúlt. „Haszontalanul”, ejtette el ő maga. Nem haszontalanul — mondja az irodalomtörténet ma.

*

Főmunkájának, a *Törökországi leveleknek* a történelem-tudomány is sokat köszönhet. Hiteles forrásokhoz jutott a szám-kivetettek törökországi sorsának, Rákóczi rodostói magánéleté-nek, majd utolsó betegségének és halálának körülményeiről, a bujdosóknak és a török kormánynak viszonyáról, a császári követ és közvetve a bécsi udvar galád viselkedéséről.

Irodalmi szempontból Mikes még sokkal-sokkal többet je-lent. Szépirodalmunknak egyik büszkesége ő, mert a régi alko-tások közül a *Törökországi levelek* az első, a legrégebb remekmű, amely ma is él, ma is élvezetes, mindenkinek kedves. Akkor je-lent meg, mikor Kármán éppen magyar szépirodalmi munkák megteremtését, eredeti művek alkotását sürgette. Mikes kiváló munkája mindjárt elfoglalhatta méltó helyét.

Írója multunknak nemcsak egyik legnagyobb, de legvonzóbb egyénisége is, aki mindenkorra, mindenkinek nagyon rokon-szenves marad.

Azzá teszi rajongó hazaszeretete, a szabadságharc nagy cél-kitűzéseinek átérzése és, ami ezzel együtt jár, II. Rákóczi Fe-rénchez való törhetetlen hűsége. Miként fejedelme önzetlenül mindenét adta népének szabadságáért, hazája függetlenségéért, Mikes mindenét föláldozta hozzá és törekvéseihez való „vak

szeretetből". Az elsők közé tartozik, akiket a *haladás* szelleme már megérintett. Bolyongásaikban sokat látott és tanult: mindenre amit jónak, hasznosnak vélt, szívesen tanítaná meg népét is. Becsületes, önkéntelen szókimondásában önkéntelenül szólal meg antiklerikalizmusa éppen úgy, mint a török politikai viszonyokat helyesen szemlélő bírálata.

Alkotásából nyugalmas derű árad az olvasóra. Az események változataiban ez a pompás, jó kedély néha elfátyolozódik, de a fátyol hamarosan eltűnik megint s kimosolyog adomázó hajlama. Ötletes, fordulatos anekdotái vidámmá, jóízűvé, élénkké fűszerezik mondanivalóját. Erdélyi adottságai nagyszerűen találkoztak a franciáktól tanult könnyedséggel és szellemességgel.

Eleven, sokirányú érdeklődésének, gazdag tapasztalatainak, a kalandos tárgyak kedvelésének következménye, hogy olyan sokféle, színes és változatos a *Levelek tartalma*. Bárhol ütjük is fel a könyvét, mindenütt érdekes az, amit elmond. Azért is, mert a forma mindig összhangban van a tartalommal, s ez a harmónia még tökéletesebb lesz előadásának bájával. Ezt a vonzó tulajdonságát előadása természetességének köszönhetjük. Egyszerűen, nyájasan, tömören, mégis világosan adja elő érdekes mondanivalóját, olyan természetes folyamatossággal, mintha mindazt élőszóval, társaságban hallanók. Sehol egy zökkenő, sehol, semmi darabosság. Mindez betetőződik nagy közvetlenségével. Keresett kifejezés egyszer sem zavarja az előadás folyamatosságát. Észre sem vesszük, hogy mindig magáról szól és benne tükrözve látjuk az eseményeket. Mert énje ráadásul szerény is, nem tolakszik az előtérbe, elfogulatlanul cseveg — és evvel találja el a levél igazi hangját, a levél és az élőszó azonosságát.

Ezért is szerencsés dolog, hogy a levélformára rábukkant. Ragyogó tehetségével tökéletessé, a legszebbé érlelte általa a régi erdélyi emlékirásoknak (memoire-oknak) virágzó hagyományát és ugyanakkor nálunk egészen új műformát teremtett a 18. század eljövendő irodalmi alkotásainak. Megkezdte azt a sort, amelyet majd Kazinczy, Kármán, Kisfaludy Sándor levélregényei folytatnak. Egyikük sem vetekszik vele, náluk mindig érezhető valami mesterkéeltség. S ez az, amiből Mikesben semmi sincs.

Ilyen keresetlen, ilyen vonzó benne az is, ami stílusának és előadásának alapja: a nyelve. Magával hozta népének zamatos tájszólását, amelyet mindenha beszélt, annak sok-sok jóízű fordulatával, találó szólásmondásával, eredeti, régi szókötésével. Ez a beszédje, éppen a levelek tanúsága szerint, félévszázadon át, messze idegenben, Párizsban vagy Rodostóban semmit sem változott. Könyvével azt a népnyelvet, amellyel felnőtt,

avatta irodalmi nyelvvé, mint utána senki s először megint Petőfi. Mikor sorait olvassuk, szinte beszélni halljuk; hallani véljük a székely ember érdekes mondathangsúlyait, sajátos hanghordozását. Hallunk olyan tiszta magyar nyelvet — nemcsak ebben, hanem minden írásában — amilyen Vörösmartyig alig hangzik el. Meglátszik, hogy vigyázott magyar nyelvének tisztaságára. Ha nyelvében van még valami tudatos művésziesség, az a tájszavaknak mindig meglepő, alkalomszerű, ötletes használata. Ezenkívül önkéntelen az előadása, és ez benne a szép.

Maga sem tudta, mikor valaki kedves nőrokonára gondolva, Konstantinápolyba képzelt nénijének leveleit fogalmazta, hogy milyen nagy író. Ma tudjuk, hogy a 18. századnak legnagyobbjai közé tartozik.

MIKES MUNKÁINAK IDŐRENDI ÁTTEKINTÉSE

Forrásainak megjelölésével

- 1718—1735. (Naplójegyzeteket ír).
1724. Ifjak kalauza (Gobinet).
1735—1737. *A Törökországi Levelek* 1—122. levele.
1739—1740. *A Törökországi Levelek* 123—157. levele.
1741—1758. *A Törökországi Levelek* 158—207. levele.
1741. Ifjak kalauza. Második redakció.
Epistolák és evangéliumok magyarázata.
1744. Katekizmus (Pouget).
1745. *Mulatságos napok* (Gomezné).
1747. Keresztyéni gondolatok (Vernage).
1748. Krisztus Jézus élete (Le Tourneux).
1749. A valóságos keresztyéneknek tüköre (Melicque).
1750. (?) Az izraeliták szokásáról (Fleury).
A keresztyéneknek szokásiról való beszélgetés (U. a.).
1751. *Az idő jól eltöltésének módja* (Courtin).
1754. A zsidók és az újtestamentumnak históriája (Calmet).
1759. (?) A keresztnek királyi útja (Van Haeften).
1759—1761. Missilis levelek féltestvéréhez és Mikes Istvánhoz.

FORRÁSOK

Mikes élete folyásának és a fejedelemhez való viszonyának rajzában adataimhoz Abafi Lajos (1878) és Toncs Gusztáv (1906) Mikes-életrajzán kívül főképpen Márki Sándor nagy Rákóczi-monográfiáját (I—III., 1909—1912), Thaly Kálmán Rákóczi-Tárát (1866), Illésy János dolgozatát (Irod. tört. Közlem. 1903), Angyal Dávidét (Századok, 1905), Karácson Imre könyvét a Rákóczi-emigrációról (1911), Thaly Saussure-kiadását (1909) és Szekfü Gyula könyvének (1909) jegyzeteit és adatait használtam föl. Apor Péter Metamorphosisára és Cserei Mihály históriájára a szövegben is utalok.

A paraszttözsgalmak történetében Mód Aladár könyve (1951), Pach Zsigmond tanulmánya a függetlenségi harcokról (1949), Ember Győző egyetemi előadásainak könyv. jegyzetei és Spira György könyve, utóbbiban különösen Varga János, Esze Tamás—Várkonyi Ágnes és Wellmann Imre dolgozatai (1852) voltak útmutatóim.

A Törökországi Levelek kérdéseiben az egész idevágó irodalomra leginkább azonban Császár Elemér (1895), Miklós Ferenc (1906), Király György (Philol. Közöny 1909, 1913, Irod. tört. 1921) és Zolnai Béla (Philol. Közl. 1921, Minerva 1925) dolgozataira támaszkodtam.

Mikes többi művét illetően utalok Szilágyi István (Abafi, Figyelő 1873), Kürti Menyhért (1907) és Dézsi Lajos cikkeire (Irod. tört. Közlem. 1905).

TARTALOM

BEVEZETŐ
I. RÁKÓCZI MELLETT	
1. Mikes gyermekkora	11
2. A fejedelmi udvarban	16
3. Lengyel- és Franciaországban	21
4. Török világban	28
5. Bonnac-né. Rodostói élet	33
6. Az első alkotások	40
7. Francia kalandorok	46
8. A fejedelem halála	51
II. TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK	
1. A munka keletkezése	57
2. A Törökországi levelek tartalma	62
3. Adomái, történetkéi	69
4. Rákóczi József és a levelek második csoportja	75
5. 1740 után. A levelek utolsó csoportja	81
6. Mikes hazafisága	85
7. Mikes és a haladó eszmék	90
8. Mikes az író. Nyelve, stílusa	96
III. AZ ALKONYAT	
1. Újabb írói munkálkodás	109
2. A Mulatságos Napok	111
3. Az idő jól eltöltésének módja. Utolsó művei	118
4. Utolsó évtizede	125
5. Műveinek sorsa	131
MIKES MUNKÁINAK IDŐRENDI ÁTTEKINTÉSE, FORRÁSAINAK MEGJELÖLÉSÉVEL	139
FORRÁSOK	140

